

03.2017

διαΝΕΟσις

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Τι μας Έμαθε η Κρίση

Αριστείδης Χατζής

Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας
Θεσμών στο Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μάρτιος 2017

Η οικονομική κρίση που περνά η Ελλάδα από το 2009 μέχρι σήμερα έχει οδηγήσει σε μια πρωτοφανή, για καιρό ειρήνης, πτώση του κατά κεφαλήν εισοδήματος στη χώρα μας. Σύμφωνα με τις επίσημες μετρήσεις, οι Έλληνες έχασαν κατά την περίοδο αυτή σχεδόν το 1/3 από το διαθέσιμο εισόδημά τους. Είναι βέβαιο ότι η κρίση θα αφήσει βαθιά τραύματα στην ελληνική κοινωνία η οποία θα αργήσει πολύ να τα ξεπεράσει. Αναρωτιέται κανείς όμως αν η κρίση αποτελεί μια ευκαιρία μερικής θεραπείας προβλημάτων που ταλαιπωρούν την ελληνική κοινωνία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, πριν από σχεδόν δύο αιώνες. Αυτά τα προβλήματα πιστεύουμε ότι αποτελούν τα γενεσιουργά αίτια της κρίσης που περνά η χώρα μας.

1. Το Θεσμικό Έλλειμμα

Από τις αρχές του 2010 μέχρι και σήμερα, οι περισσότεροι αναλυτές θεωρούν ότι την ελληνική κρίση προκάλεσε το υψηλό δημόσιο χρέος και τα λεγόμενα δίδυμα ελλείμματα: το εμπορικό έλλειμμα και το έλλειμμα στον προ-ϋπολογισμό. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κατάσταση που περιέγραφαν τα τρία ελλείμματα ήταν τραγική για τη χώρα μας και ταυτόχρονα επικίνδυνη. Αλλά αυτή η κατάσταση αποτέλεσε το σύμπτωμα της κρίσης, όχι το αίτιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι επτά χρόνια μετά, έπειτα από μια πολύ δύσκολη δημοσιονομική προσαρμογή, με πρωτογενή πλεονάσματα, μεγάλο κούρεμα του ιδιωτικού χρέους και σοβαρές προσδοκίες αναδιάρθρωσης του χρέους που απομένει, αλλά και με εντυπωσιακή μείωση του κόστους εργασίας, η ελληνική οικονομία παραμένει στάσιμη, αν δεν οπισθοχωρεί.¹ Παραμένει στάσιμη γιατί ενώ αντιμετωπίστηκαν τα συμπτώματα της κρίσης με τρόπο αποφασιστικό αλλά ταυτόχρονα μυωπικό, δεν έγινε το ίδιο με τα πραγματικά αίτια της κρίσης που είναι θεσμικά. Όπως έχω υποστηρίξει αλλού (Χατζής 2015), το σημαντικότερο έλλειμμα που έχει να αντιμετωπίσει η χώρα μας είναι το θεσμικό έλλειμμα, «η απουσία δηλαδή αποτελεσματικών θεσμών που είναι απαραίτητοι για την οικονομική ανάπτυξη και ταυτόχρονα η παρουσία αναποτελεσματικών θεσμών που εμποδίζουν την ομαλή λειτουργία της ελληνικής οικονομίας. Η έλλειψη “καλών” και η πληθώρα “κακών” θεσμών συνοδεύεται από μια κλειστή αγορά που αποθαρρύνει τις συναλλαγές και αποτρέπει την αποτελεσματική κατανομή των πόρων. Ως αποτέλεσμα η ελληνική οικονομία δεν έχει το απαραίτητο υπόστρωμα (ανοικτή αγορά και αποτελεσματικοί θεσμοί) για να λειτουργήσει.»

¹. Δες τα προσωρινά στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για μείωση του ΑΕΠ κατά 1,1% το 4ο τρίμηνο του 2016 (σε σχέση με το 4ο τρίμηνο του 2015) εδώ: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL84/->

Το θεσμικό έλλειμμα έχει βέβαια πολλές εκφάνσεις. Πριν συνεχίσουμε όμως θα πρέπει να κάνουμε μια κρίσιμη διάκριση που θα βοηθήσει στην κατανόηση όσων ακολουθήσουν. Οι θεσμοί (*institutions*) διακρίνονται σε τυπικούς (*formal*) και άτυπους (*informal*). Τυπικοί θεσμοί είναι οι κανόνες δικαίου, δηλαδή οι κανόνες που περιλαμβάνονται σε κείμενα όπως το Σύνταγμα, οι νόμοι, οι κανονιστικές διοικητικές πράξεις, ακόμα και η πάγια νομολογία των δικαστηρίων. Άτυποι είναι οι θεσμοί που αναδύονται μέσα σε συγκεκριμένη κοινωνία και που επιβάλλονται με κοινωνικές κυρώσεις. Οι σημαντικότεροι από τους άτυπους θεσμούς είναι οι κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς (*social norms*), τα έθιμα, οι παραδόσεις, οι κανόνες δεοντολογίας, οι καθιερωμένες πρακτικές των επιχειρήσεων, τα συναλλακτικά ήθη (North 1990, Γέμτος 2015). Οι τυπικοί και οι άτυποι θεσμοί είναι εξίσου σημαντικοί για την οικονομική ανάπτυξη. Δυστυχώς στην Ελλάδα και τα δύο είδη θεσμών είναι αναποτελεσματικά. Το θεσμικό έλλειμμα δηλαδή αφορά και τους τυπικούς και τους άτυπους θεσμούς.

Στην περίπτωση των τυπικών θεσμών η λέξη «έλλειμμα» δεν θα πρέπει να ερμηνευθεί κυριολεκτικά. Η χώρα μας δεν πάσχει από έλλειψη απαραίτητων κανόνων δικαίου. Αντιθέτως πάσχει από πολυνομία και από κακής ποιότητας ρυθμιστικό πλαίσιο (Γεωργακόπουλος 2016). Πάσχει επίσης από πλημμελή εφαρμογή των κανόνων δικαίου. Όπως συμβαίνει συνήθως, τα φαινόμενα της πολυνομίας και της ανομίας συνδέονται. Έτσι έχουμε δύο διπλές στρεβλώσεις ταυτόχρονα, ας τις δούμε στο παράδειγμα της ρύθμισης της αγοράς:

- (α) το ρυθμιστικό πλαίσιο με την κακή ποιότητα και την πολυπλοκότητά του δημιουργεί εμπόδια στην είσοδο (*barriers to entry*), δηλαδή εμπόδια στον ανταγωνισμό, ειδικά για νέες επιχειρήσεις, ενώ
- (β) το ίδιο ρυθμιστικό πλαίσιο δεν κατορθώνει να ελέγξει αποτελεσματικά τις αθέμιτες και παράνομες συμπεριφορές, είτε λόγω της κακής ποιότητάς του είτε, συνηθέστερα, λόγω της πλημμελούς εφαρμογής του από ρυθμιστικές αρχές που είναι αποδυναμωμένες ή ελέγχονται από τους ρυθμιζόμενους (*regulatory capture*).

Έτσι, όσον αφορά τους τυπικούς θεσμούς, το θεσμικό έλλειμμα είναι στην ουσία του ένα έλλειμμα αποτελεσματικών κανόνων δικαίου και καλής ποιότητας ρυθμιστικού πλαισίου. Είναι επίσης ένα έλλειμμα εφαρμογής των κανόνων και των ρυθμίσεων.

Η κατάσταση των άτυπων θεσμών είναι περισσότερο προβληματική. Οι άτυποι θεσμοί επιτελούν πολλούς και σημαντικούς ρόλους: από αυτούς εξαρτάται η επιτυχημένη εφαρμογή των τυπικών θεσμών αλλά και η ανάγκη θέσπισής τους (Posner 2002). Οι αποτελεσματικοί άτυποι θεσμοί μειώνουν την ανάγκη για πολύπλοκα ρυθμιστικά πλαίσια ενώ οι αναποτελεσματικοί άτυποι θεσμοί οδηγούν στην πολυνομία και στην κακονομία. Ας πάρουμε το

παράδειγμα της «εμπιστοσύνης» (*trust*). Όταν σε μια χώρα υπάρχει υψηλός δείκτης εμπιστοσύνης στους συμπολίτες, στο πολιτικό σύστημα, στους θεσμούς, στην αγορά, κλπ., η ανάγκη για νόμους και ρυθμίσεις είναι μικρότερη. Αντίθετα, ένας χαμηλός δείκτης εμπιστοσύνης δημιουργεί την ανάγκη για αυστηρό θεσμικό πλαίσιο και πληθώρα ρυθμίσεων (Karagiannis & Hatzis 2012). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι χώρες με χαμηλό δείκτη εμπιστοσύνης χαρακτηρίζονται «θεσμικά ανώριμες». Μια τέτοια χώρα είναι και η Ελλάδα. Ο δείκτης εμπιστοσύνης είναι διαχρονικά χαμηλός², κάτι που εντείνει τα προβλήματα συλλογικής δράσης: όταν για να πετύχει ένας στόχος χρειάζεται η συμμετοχή των πολιτών χωρίς αξιόπιστους μηχανισμούς επιτήρησης, η συμπεριφορά των πολλών «λαθρεπιβατών» (*free-riders*) υπονομεύει το τελικό αποτέλεσμα. Η μειωμένη εμπιστοσύνη δεν διευκολύνει την επιτήρηση της εφαρμογής (*monitoring*), ενώ αντίθετα υπονομεύει την εσωτερικοποίηση των κανόνων από τους δρώντες.

Έτσι, όσον αφορά τους άτυπους θεσμούς, το θεσμικό έλλειμα είναι στην ουσία του ένα έλλειμα αποτελεσματικών κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς που πολλές φορές συνοδεύεται από πλεόνασμα αναποτελεσματικών κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς, όπως η κοινωνική αποδοχή της συμπεριφοράς του «λαθρεπιβάτη» ή η κοινωνική ανοχή στη μικρή κλίμακα διαφθοράς (με χαρακτηριστικότερη την περίπτωση της φοροδιαφυγής).

Είναι προφανές ότι η Ελλάδα πάσχει και από τα δύο ελλείμματα. Για μια μακροπρόθεσμη, βιώσιμη και κοινωνικά σταθερή ανάπτυξη είναι απαραίτητο μια χώρα να είναι κατ' αρχάς Κράτος Δικαίου. Να διαθέτει ώριμο θεσμικό πλαίσιο και ανοικτές, αποτελεσματικά ρυθμισμένες, αγορές. Το θεσμικό πλαίσιο πρέπει οπωσδήποτε να εξασφαλίζει την προστασία της ιδιοκτησίας και των περιουσιακών δικαιωμάτων, την (ταχεία) εφαρμογή των συμβάσεων, την αποτελεσματική λειτουργία της δικαιοσύνης, ένα υψηλής ποιότητας ρυθμιστικό περιβάλλον που θα προσφέρει αποτελεσματικές θεσμικές λύσεις στις αποτυχίες των αγορών και κίνητρα για επενδύσεις, μηχανισμούς ενθάρρυνσης της επιχειρηματικότητας, απουσία εμποδίων για νέες επιχειρήσεις, αποτελεσματικές δημόσιες υπηρεσίες και χαμηλό επίπεδο διαφθοράς (Posner 1998). Οι επιδόσεις της Ελλάδας στους παραπάνω τομείς είναι μέτριες ως κακές σύμφωνα με όλες τις διεθνείς εκθέσεις.³

Αντίθετα η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από ένα ατροφικό (για τα Ευρωπαϊκά δεδομένα) Κράτος Δικαίου που αδυνατεί να εξασφαλίσει την τάξη. Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων είναι προβληματική και η καθυστέρηση στην απονομή δικαιοσύνης (ειδικά στην εφαρμογή των συμβάσεων και στην ολοκλήρωση της πτωχευτικής διαδικασίας) διεκδικεί αρνητικά ρεκόρ.⁴ Η πολυνομία και το πολύπλοκο και κακής ποιότητας ρυθμιστικό περιβάλλον επιβάλλει πλήθος αντικρουόμενων ρυθμίσεων (*over-regulation*) που εμποδίζουν την αγορά να λειτουργήσει αποτελεσματικά παράγοντας πλούτο, υψώνουν εμπόδια στην είσοδο και προστατεύουν μονοπώλια και ολιγοπώλια εις βάρος των καταναλωτών. Η λογική αυτού του θεσμικού

2. Βλ. τις σχετικές διεθνείς κατατάξεις, ιδιαίτερα εκείνες του Ινστιτούτου Legatum (Legatum Prosperity Index – διαθέσιμο στο <http://www.prosperity.com/>) που τεκμηριώνουν τον χαμηλό δείκτη κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα. Βλ. επίσης Χατζής (2017β), ειδικά το γράφημα 17.

3. Βλ. ενδεικτικά WJP Rule of Law Index 2016 – διαθέσιμο στο <https://worldjusticeproject.org/our-work/wjp-rule-law-index/wjp-rule-law-index-2016>.

4. Economist, "Daily Chart: Where Not to Invest in Europe" (29 Οκτωβρίου 2014) – διαθέσιμο στο <https://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2014/10/daily-chart-19>.

πλαισίου είναι η προστασία των «αναδιανεμητικών συσπειρώσεων», δηλαδή των ισχυρών ομάδων πίεσης (Olson 1965).

Οι θεσμοί στην Ελλάδα αποτελούν λοιπόν ένα καλό παράδειγμα των θεσμών που οι Acemoglu και Robinson (2012) ονομάζουν κλειστούς (*extractive*).⁵ Για να υιοθετήσει τους απαραίτητους για οικονομική ανάπτυξη ανοιχτούς θεσμούς (*inclusive*) θα πρέπει να εφαρμόσει ένα πλήθος θεσμικών δομικών μεταρρυθμίσεων. Η εμπειρία των τελευταίων ετών μας έδειξε πόσο δύσκολο πολιτικά είναι αυτό αλλά ακόμα και πρακτικά.

Επιπλέον η ελληνική οικονομία παραμένει η λιγότερο ανοιχτή στην Ευρωπαϊκή Ένωση σύμφωνα με όλες τις διεθνείς κατατάξεις.⁶ Αυτό είναι βέβαια το αποτέλεσμα ενός θεσμικού πλαισίου κακής ποιότητας που έχει σαν στόχο να προστατεύσει συγκεκριμένες ομάδες και να εμποδίσει τον ανταγωνισμό (Hatzis 2012). Όμως η κλειστή οικονομία αποτελεί με τη σειρά της αιτία και πηγή θεσμικών στρεβλώσεων.

2. Θεσμοί και Κοινωνικές Αντιλήψεις

Είναι σαφές ότι η αντικατάσταση των κλειστών θεσμών από ανοιχτούς μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μακροπρόθεσμα. Είναι επίσης προφανές ότι η σταδιακή υιοθέτηση ανοιχτών θεσμών δεν μπορεί να περιοριστεί στους άτυπους ή τους τυπικούς θεσμούς. Η υιοθέτηση ανοιχτών τυπικών θεσμών δρα βέβαια παιδαγωγικά (Sunstein 1996) για τις κοινωνικές αντιλήψεις αλλά θα αποτύχει εάν η θεσμική αλλαγή δεν εσωτερικοποιηθεί τελικά από τους πολίτες. Ταυτόχρονα, σε θεσμικά ανώριμες αλλά πολύπλοκες σύγχρονες κοινωνίες, οι άτυποι θεσμοί δεν μπορούν να εξελιχθούν ποιοτικά χωρίς να υποστηριχθούν από στοχευμένες θεσμικές παρεμβάσεις από το κράτος.

Είναι δύσκολο να εξάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα από την ελληνική εμπειρία των τελευταίων 7 ετών. Ενώ έχουν πραγματοποιηθεί κάποιες μεταρρυθμίσεις, οι περισσότερες από αυτές ήταν μικρής κλίμακας και περιορισμένες ή μεγαλύτερης κλίμακας και ημιτελείς (*half-baked reforms*). Έτσι δεν μπορούμε εύκολα να αποφανθούμε, σε κάθε περίπτωση, αν η αποτυχία ή γενικά η μη ικανοποιητική εφαρμογή τους οφείλεται στην απόρριψή τους από την ελληνική κοινωνία ή από την εξ αρχής υπονόμευσή τους από το πολιτικό σύστημα. Πιθανόν οφείλεται και στα δύο. Αλλά ενώ, έστω μέσω αυτών των ημιτελών μεταρρυθμίσεων, υπάρχει κάποια πρόοδος στην ποιότητα των τυπικών θεσμών,⁷ αναρωτιέται κανείς αν υπάρχει παρόμοια πρόοδος στην ποιότητα των άτυπων θεσμών. Εάν υπάρχει έστω μια αργή αλλά σταθερή θεσμική εξέλιξη προς κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς φιλικότερους στην οικονομική ανάπτυξη.

Η έρευνα της διαNEΟσις με θέμα «Τι πιστεύουν οι Έλληνες» μπορεί να μας βοηθήσει να αντλήσουμε πολύ χρήσιμα συμπεράσματα για το υπόβαθρο κάτω από τους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, δηλαδή για τις πεποιθήσεις (*beliefs*) των Ελλήνων, τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις που δια-

⁵ Χρησιμοποιώ εδώ τους όρους της ελληνικής μετάφρασης του βιβλίου.

⁶ Βλ. Ενδεικτικά, Economic Freedom of the World: 2016 Annual Report – διαθέσιμο στο <https://www.fraserinstitute.org/studies/economic-freedom-of-the-world-2016-annual-report>.

⁷ Βλ. ιδίως τη βελτίωση της θέσης της Ελλάδας στην ετήσια έκθεση Doing Business της Παγκόσμιας Τράπεζας – διαθέσιμη στο <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/greece>. Βέβαια η αδυναμία αυτής της έκθεσης είναι ότι δίνει μεγαλύτερη σημασία στο δίκαιο όπως θεσπίζεται (*law in books*) και λιγότερη στο δίκαιο όπως εφαρμόζεται (*law in action*). Για τη διάκριση, βλ. Pound (1910).

μορφώνουν αυτούς τους κανόνες. Το πρόβλημα του τρόπου διαμόρφωσης αυτών των αντιλήψεων και των κανόνων έπειτα έχει μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον αλλά δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Θα προσπαθήσουμε απλώς να διαπιστώσουμε εάν η επταετία της κρίσης μας έδωσε κάποια χρήσιμα μαθήματα. Εάν οι Ελληνίδες και οι Έλληνες άλλαξαν κάπως τον τρόπο που βλέπουν τα πράγματα αξιοποιώντας την εμπειρία των τελευταίων ετών. Διότι η αλλαγή στις πεποιθήσεις προηγείται της αλλαγής στη συμπεριφορά.

Όμως πριν μελετήσουμε προσεκτικά την έρευνα της διαNEΟσις θα πρέπει να πούμε λίγα πράγματα για δύο φαινόμενα που έχουν σχέση με την παθογένεια στον σχηματισμό πεποιθήσεων για την οικονομία και την πολιτική: τον οικονομικό αναλφαβητισμό και την πολιτική άγνοια. Τα φαινόμενα αυτά είναι διάχυτα, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά παγκοσμίως. Η γνώση και η κατανόηση ακόμα και βασικών οικονομικών και πολιτικών εννοιών από τους πολίτες είναι ελλιπής και στις πιο ανεπτυγμένες θεσμικά φιλελεύθερες δημοκρατίες. Οι πολίτες δηλαδή συχνά δεν διαθέτουν τις απαραίτητες γνώσεις για να αξιολογήσουν τα πολιτικά προγράμματα που τους προτείνονται, ιδιαίτερα όταν αυτά περιλαμβάνουν προτάσεις οικονομικής πολιτικής. Προφανώς δεν εννοούμε ότι ο μέσος πολίτης πρέπει να έχει εξειδικευμένες γνώσεις για σύνθετα πολιτικά και οικονομικά ζητήματα. Θα πρέπει όμως να έχει τουλάχιστον εκείνες τις βασικές γνώσεις που είναι απολύτως απαραίτητες για την κατανόηση του τρόπου που λειτουργεί μια φιλελεύθερη συνταγματική δημοκρατία, η κοινωνία και η οικονομία.

Η ελλιπής γνώση έχει πολλά αρνητικά αποτελέσματα για τους πολίτες. Κατ' αρχάς τους οδηγεί σε υποάριστες επιλογές λόγω της αδυναμίας αξιολόγησης των πολιτικών προγραμμάτων. Τους κάνει ευκολότερα έρμαιο λαϊκιστών και δημαγωγών που αποφεύγουν να χρησιμοποιούν ορθολογικά επιχειρήματα και να προσφέρουν τεκμηριωμένες προτάσεις. Έτσι το επίπεδο των πολιτικών που επιλέγει είναι ανάλογο του πολιτικού και οικονομικού αλφαριθμητισμού των πολιτών. Οι καλύτερα ενημερωμένοι πολίτες επιλέγουν κατά τεκμήριο καλύτερης ποιότητας και πιο αξιόπιστους πολιτικούς.

Δυστυχώς όμως ο μέσος ψηφοφόρος δεν έχει το κίνητρο να ενημερωθεί επαρκώς για περίπλοκα οικονομικά και πολιτικά θέματα. Όπως έχει δείξει πρώτος ο Downs (1957) το προσδοκώμενο όφελος από την συγκέντρωση της, απαραίτητης για ενημερωμένες επιλογές, πληροφορόρησης είναι πολύ μικρό σε σχέση με το μεγάλο της κόστος – δεδομένου ότι η μεμονωμένη ψήφος έχει σχεδόν μηδενική επίδραση στο εκλογικό αποτέλεσμα. Φυσικά υπάρχουν πολλοί άλλοι λόγοι για να ψηφίσει κανείς (ιδεολογία, κομματική ένταξη, αίσθηση καθήκοντος, ικανοποίηση από τη συμμετοχή σε μια συλλογική διαδικασία). Όμως αυτοί οι λόγοι ωθούν τους πολίτες να ψηφίσουν, αλλά όχι απαραίτητα και να ενημερωθούν (Χατζής 2012).

Πέραν όμως της ψήφου, τα φαινόμενα του οικονομικού αναλφαριθμητισμού και της πολιτικής άγνοιας προκαλούν σοβαρότερα προβλήματα. Εμποδί-

ζουν τη διαμόρφωση αποτελεσματικών άτυπων θεσμών. Ειδικά όταν οι πολίτες όχι μόνο αδυνατούν να κατανοήσουν σοβαρά πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά θέματα (Somin 2016) αλλά κυρίως όταν ο τρόπος που τα αντιμετωπίζουν καθορίζεται από σειρά προκαταλήψεων. Βέβαια οι διαβαθμίσεις είναι πολλές: από ελλείψεις στις βασικές γνώσεις μέχρι την πλήρη άγνοια, από απλές παρανοήσεις μέχρι ανορθολογικές προκαταλήψεις και υιοθέτηση θεωριών συνωμοσίας. Το σύνολο όμως των ατομικών πεποιθήσεων διαμορφώνει τελικά τη συλλογική αντίληψη για τους θεσμούς, την αγορά, την πολιτική ακόμα και για τα γεγονότα.

Ο οικονομικός αναλφαβητισμός ειδικότερα θυμίζει τα νοητικά μοντέλα των παρανοήσεων που υπάρχουν και στις φυσικές επιστήμες (Φωκά-Καβαλιεράκη 2017: 104-106). Πρόκειται για την ελλιπή γνώση γεγονότων, εννοιών και αιτιακών σχέσεων που είναι απαραίτητες στο άτομο για να επιλύει αποτελεσματικά τα διάφορα οικονομικά προβλήματα και να λαμβάνει ορθές οικονομικές αποφάσεις, από τις καθημερινές του αγορές έως τις επιλογές αποταμίευσης και τις επενδύσεις στο χρηματιστήριο (*id.*). Όμως μόνο ένα μικρό ποσοστό των πολιτών, σε κάθε χώρα, διαθέτει αυτές τις απαραίτητες γνώσεις. Έτσι ως ψηφοφόροι κάνουν συστηματικά λάθη, γιατί βρίσκονται υπό την επιρροή προκαταλήψεων (Carlan 2008), όπως η προκατάληψη κατά της Αγοράς (δεν κατανοούν ότι ο πλούτος δημιουργείται από εκούσιες, αμοιβαίως επωφελείς συναλλαγές, μέσω του μηχανισμού της αποτελεσματικής κατανομής των πόρων), η προκατάληψη κατά των Ξένων (δεν αντιλαμβάνονται ότι οι ξένες επενδύσεις αλλά και η είσοδος μεταναστών ωφελεί πάντα μια χώρα), η προκατάληψη κατά της Τεχνολογίας (δεν αντιλαμβάνονται πόσο σημαντική είναι η τεχνολογία στην αύξηση της παραγωγικότητας – αντίθετα τη θεωρούν αιτία ανεργίας και χειροτέρευσης της ποιότητας των προϊόντων), και η προκατάληψη εις βάρος του Παρόντος και του Μέλλοντος (θεωρούν ότι η καθημερινότητα πάντα επιδεινώνεται και είναι γενικά απαισιόδοξοι για το μέλλον, ακόμα και όταν η οικονομική τους κατάσταση βελτιώνεται σταθερά). Οι ψηφοφόροι, λοιπόν, δεν έχουν τη δυνατότητα πάντοτε να λαμβάνουν τις ορθές αποφάσεις για πολύπλοκα ζητήματα, ιδίως τα οικονομικά. Οι αποφάσεις τους θα είναι μυωπικές και ενίοτε μακροπρόθεσμα αυτοκαταστροφικές.

Από την άλλη, μια συννηθισμένη γνωστική προκατάληψη είναι η πλάνη της αυτοεπιβεβαίωσης (*confirmation bias*). Τα άτομα τείνουν να αναζητούν και να εστιάζουν σε οτιδήποτε επιβεβαιώνει τις ήδη υπάρχουσες πεποιθήσεις τους, ενώ υποτιμούν ή αδιαφορούν για εκείνες τις πληροφορίες που αντικρούουν όσα πιστεύουν (Rabin & Schrag 1999). Αυτός είναι ο λόγος που πολλά από τα άτομα που ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τα πολιτικά, έχουν μεν περισσότερες γενικές γνώσεις από τον μέσο πολίτη αλλά έχουν και περισσότερες πιθανότητες να είναι οπαδοί μιας συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας ή ενός πολιτικού κόμματος, με αποτέλεσμα να λειτουργεί ακόμη περισσότερο σε αυτούς η πλάνη της αυτοεπιβεβαίωσης, εφόσον έχουν ήδη ισχυρά διαμορφωμένες πεποιθήσεις. Πέραν όμως της πληροφόρησης

και των προκαταλήψεων τα άτομα έχουν την τάση να διαμορφώνουν τις αντιλήψεις τους και να επεξεργάζονται τις πληροφορίες με τρόπο που να συνάδει με τις προσωπικές τους αξίες, τις επιθυμίες τους, την πολιτική και πολιτισμική ιδεολογία τους. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται «κίνητροδοτούμενη συλλογιστική» (*motivated cognition*). Έτσι οι ψηφοφόροι αφιερώνουν πολύ περισσότερο χρόνο στην αναζήτηση πληροφοριών ή επιχειρημάτων που είναι θετικά για τα πολιτικά πρόσωπα ή τις πολιτικές με τις οποίες ήδη συμφωνούν, ενώ αγνοούν σκόπιμα ή προσπαθούν να αποδομήσουν οποιαδήποτε νέα πληροφορία είναι αρνητική.

Οι έρευνες της διαNEΟσις μας δίνουν την ευκαιρία να μελετήσουμε αυτές της αντιλήψεις και ίσως να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα για τον τρόπο που αυτές διαμορφώνονται. Η περίπτωση ειδικά της Ελλάδας μετά από επτά χρόνια δημοσιονομικής προσαρμογής και ημιτελούς θεσμικής μεταρρύθμισης παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Κατ' αρχάς για τον εντοπισμό των δύο φαινομένων ελλιπούς πληροφόρησης (πολιτική άγνοια και οικονομικός αναλφαβητισμός). Έπειτα για τη χαρτογράφηση των αντιλήψεων για τους θεσμούς και την ανίχνευση της αλληλεξάρτησης αντιλήψεων και συμπεριφοράς. Τέλος για να διαπιστωθεί εάν η κρίση αποτέλεσε τουλάχιστον μια ευκαιρία μάθησης. Αν ο μέσος Έλληνας πολίτης πήρε κάποια χρήσιμα μαθήματα. Αν αξιοποίησε αυτήν την οδυνηρή εμπειρία.

3. Οικονομικός Αναλφαβητισμός και Πολιτική Άγνοια στην Ελλάδα

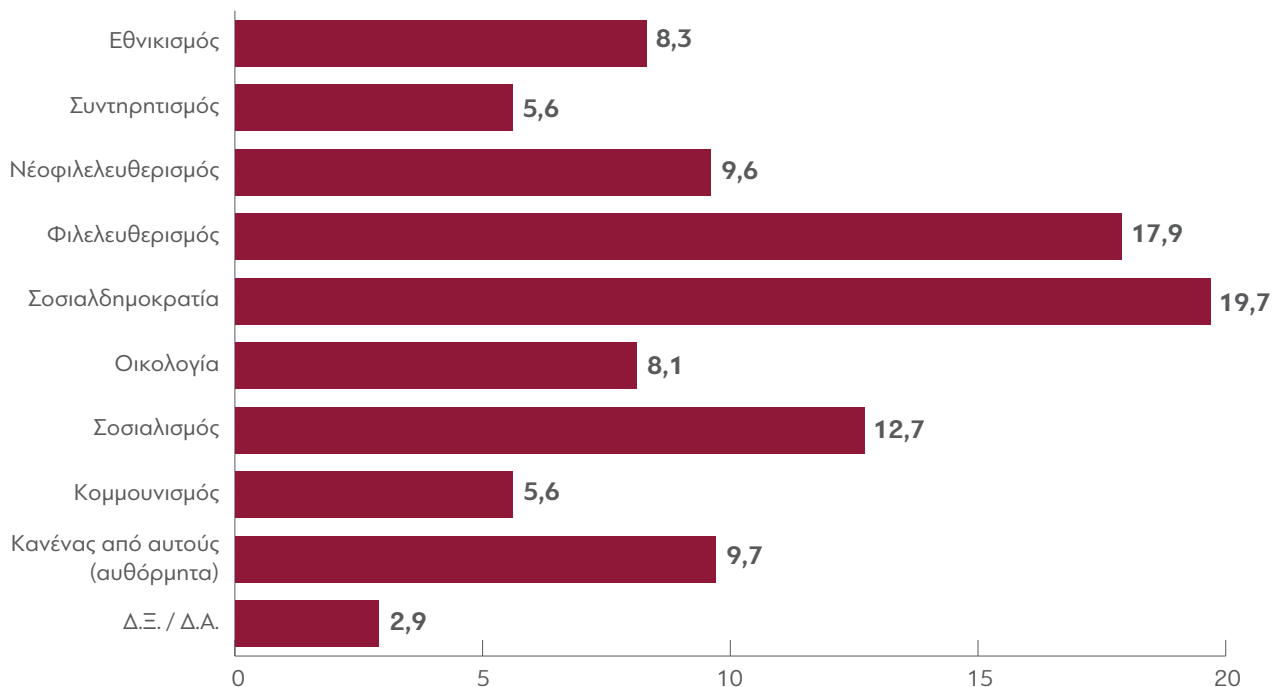
Η έρευνα της διαNEΟσις μας δίνει μερικές πολύ χρήσιμες πληροφορίες κυρίως για τον οικονομικό αναλφαβητισμό και δευτερευόντως για την πολιτική άγνοια. Παρατηρούμε όμως κάτι ιδιαίτερα ενδιαφέρον. Αν χρησιμοποιήσουμε ως κριτήριο τις 4 προκαταλήψεις που έχει παρατηρήσει ο Carlan στις Η.Π.Α. (και έχουν επιβεβαιωθεί περισσότερο ή λιγότερο και σε άλλες χώρες του πλανήτη) θα διαπιστώσουμε ότι η ελληνική περίπτωση έχει κάποια ιδιαίτερα ελπιδοφόρα χαρακτηριστικά. Παρατηρούμε ότι ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού φαίνεται να έχει ξεπεράσει μερικώς δύο τουλάχιστον προκαταλήψεις.⁸ Τις προκαταλήψεις κατά της αγοράς (*anti-market bias*) και κατά των ξένων (*anti-foreign bias*). Πιθανόν αυτά τα ευρήματα να παρουσιάζουν μια προσωρινή εικόνα που να επηρεάζεται από την οικονομική κρίση και την ανεργία (άρα την ανάγκη για επενδύσεις), την υπερφορολόγηση (άρα τη ζήτηση για μια λιγότερο ρυθμισμένη αγορά) και την ανθρωπιστική κρίση στα στρατόπεδα των προσφύγων (άρα ευαισθητοποίηση περισσότερο για πρόσφυγες και λιγότερο για μετανάστες). Όμως όταν δούμε τη συνολική εικόνα δεν μπορούμε να μην διαπιστώσουμε μια εμφανέστατη (αλλά και εύθραυστη) φιλελεύθερη στροφή της ελληνικής κοινωνίας. Η στροφή αυτή διαχέεται παντού: στα οικονομικά, στα κοινωνικά και στα πολιτικά ζητήματα. Επιπλέον εκφράζεται και με τον τρόπο που αυτοπροσδιορίζονται οι Ελληνίδες και οι Έλληνες πολιτικά. Ειδικά οι νέοι δηλώνουν σε εντυπωσιακά ποσοστά φιλελεύθεροι.

⁸ Θα περιοριστούμε κυρίως σ' αυτές τις δύο προκαταλήψεις. Η έρευνα της διαNEΟσις δεν μας δίνει επαρκή στοιχεία για το τρόπο που η ελληνική κοινωνία αντιμετωπίζει την τεχνολογία (π.χ. ρομποτική) αλλά τα ελάχιστα σχετικά ευρήματα στο πλαίσιο της έρευνας δεν μας οδηγούν σε μια εικόνα τεκνοφοβίας. Φυσικά είναι πολύ νωρίς να ερευνηθεί η «πλάνη της απαισιοδοξίας» σε μια καθημαγμένη κοινωνία και οικονομία.

Αλλά ας τα πάρουμε από την αρχή. Στο ερώτημα A28 παρατηρούμε κάτι εντυπωσιακό. Το 27,5% των Ελλήνων δηλώνουν ότι είναι «φιλελεύθεροι» ή «νεοφιλελεύθεροι». ⁹ Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι σχεδόν ένας στους δέκα αυτοχαρακτηρίζεται ως νεοφιλελεύθερος, δεδομένου ότι ο όρος δεν έχει σαφές περιεχόμενο και επιπλέον έχει δαιμονοποιηθεί τα τελευταία τριάντα χρόνια στην Ελλάδα και αλλού. Όμως το πιο εντυπωσιακό είναι ότι οι φιλελεύθεροι αυξάνονται στο 45% στους νέους 17-24 ετών και φτάνουν το 50% στην κατηγορία των φοιτητών/σπουδαστών/μαθητών! ¹⁰ Οι φιλελεύθεροι υπερ-εκπροσωπούνται επίσης στα άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο (μεταπτυχιακό-διδακτορικό: 34%), στους οικονομικά ευκατάστατους (από 42% έως 50%), στους ελεύθερους επαγγελματίες-επιστήμονες (41%), στους επιχειρηματίες (36%) και βέβαια στους ψηφοφόρους της ΝΔ (57%). Όμως έχει ενδιαφέρον ότι ο ένας στους 5 ψηφοφόρους του ΣΥΡΙΖΑ ή των ΑΝΕΛ (20,2% και 22,2% αντίστοιχα) αυτοχαρακτηρίζεται φιλελεύθερος ή νεοφιλελεύθερος!

⁹. Έχω πολλές αντιρρήσεις για τον όρο. Δες ενδεικτικά Χατζής (2017α: 24-25).
¹⁰. Έχει όμως ενδιαφέρον ότι στις δύο αυτές κατηγορίες οι συντηρητικοί κυμαίνονται από το 0 έως 1,5%.

A28: Ποιος από τους παρακάτω ιδεολογικούς χαρακτηρισμούς θα λέγατε πως σας ταιριάζει περισσότερο;

Φυσικά ο αυτοπροσδιορισμός δεν αποδεικνύει κάτι, ειδικά σε μια χώρα που οι έννοιες αυτές (φιλελευθερισμός/νεοφιλελευθερισμός) δεν έχουν σαφές περιεχόμενο. Αν μάλιστα εξαιρέσουμε τα πολύ εντυπωσιακά ποσοστά ανάμεσα στους νέους ανθρώπους, τα υπόλοιπα θα μπορούσαν να είναι αναμενόμενα. Δεν είναι όμως. Ας μην ξεχνάμε ότι ο συγκεκριμένος

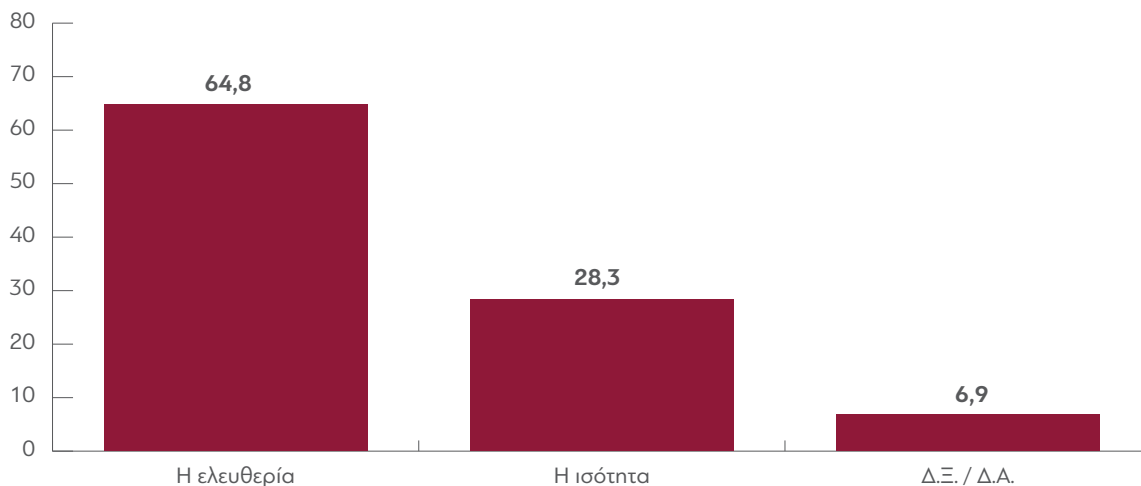
αυτοπροσδιορισμός εκφράζεται στον έβδομο χρόνο μιας περιόδου λιτότητας που χαρακτηρίζεται «νεοφιλελεύθερη» και στο τέλος μιας περιόδου (μεταπολίτευση) σαφούς ιδεολογικής κυριαρχίας της Αριστεράς. Και μόνο το γεγονός ότι η λέξη «φιλελεύθερος» φαίνεται να έχει θετικό πρόσημο στην ελληνική κοινωνία είναι ελπιδοφόρο.

Αν όμως δούμε προσεκτικά τα στοιχεία θα καταλήξουμε σε λιγότερο αισιόδοξα συμπεράσματα για τον ελληνικό φιλελευθερισμό. Οι μισοί από τους αυτοπροσδιοριζόμενους ως φιλελεύθεροι/νεοφιλελεύθεροι δεν βλέπουν θετικά τους πρόσφυγες (42,9% – 45,2% αντίστοιχα) ή τους μετανάστες (50,2% – 52,6%). Οι μισοί θεωρούν την παγκοσμιοποίηση απειλή για την Ελλάδα (46,1% – 46,0%). Πάνω από 4 στους 10 διαφωνούν με την αναγνώριση του γάμου των ομόφυλων ζευγαριών (45,9% – 41,6%) και οι περισσότεροι με την υιοθεσία από ομόφυλα ζευγάρια (71,6% – 62,9%). Το 41,6% των «νεοφιλελεύθερων» θεωρούν τον καπιταλισμό «κακό» (και το 34,1% των φιλελεύθερων). Σχεδόν ο ένας στους 3 φιλελεύθερους και ο ένας στους 4 νεοφιλελεύθερους προτιμά την ισότητα έναντι της ελευθερίας. Οι μισοί φιλελεύθεροι (49,4%) θεωρούν ότι Έλληνας γεννιέσαι. Είναι προφανές ότι τουλάχιστον οι μισοί που αυτοπροσδιορίζονται ως φιλελεύθεροι ή νεοφιλελεύθεροι στην πραγματικότητα έχουν συντηρητικές απόψεις. Είναι συντηρητικοί που νομίζουν ότι έγιναν φιλελεύθεροι επειδή εμπιστεύονται περισσότερο (ή προσδοκούν περισσότερα), απ' ό,τι στο παρελθόν, την ιδιωτική πρωτοβουλία και τις ελεύθερες αγορές. Αλλά δεν μπορεί να χαρακτηριστεί φιλελεύθερος (Χατζής 2017α) όποιος έχει απόψεις όπως αυτές που καταγράψαμε πιο πάνω.

Όμως οι φιλελεύθερες αντιλήψεις δεν περιορίζονται σε όσους αυτοπροσδιορίζονται ως φιλελεύθεροι. Η έρευνα της διαNEΟσας έχει πολλά επιπλέον ενισχυτικά ευρήματα. Τα περισσότερα από αυτά μας δείχνουν ότι η ελληνική κοινωνία υιοθετεί αργά αλλά σταθερά αντιλήψεις καθαρόαιμα φιλελεύθερες στην πολιτική, την κοινωνία και ιδιαίτερα στην οικονομία. Ένα από τα αποτελέσματα αυτής της στροφής είναι η μείωση της επιρροής των συστηματικών προκαταλήψεων. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι αυτές οι προκαταλήψεις έχουν εξαφανισθεί, κάθε άλλο. Σε κάποιες περιπτώσεις επιβιώνουν δημιουργώντας σοβαρές αντιφάσεις. Αλλά ας ξεκινήσουμε με την «προκατάληψη κατά των αγорών».

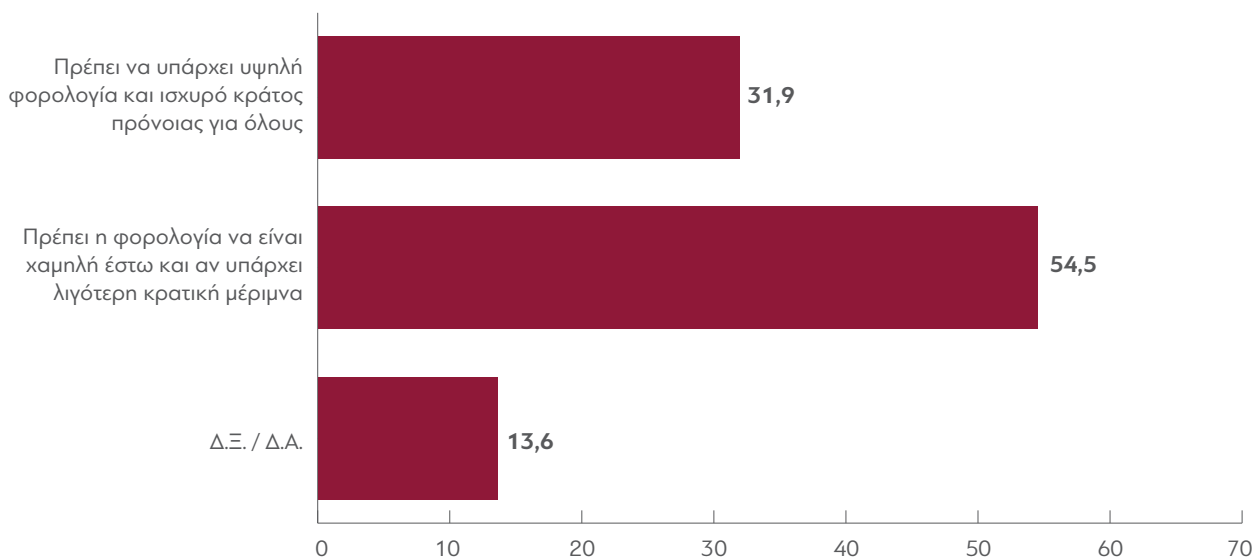
Κατ' αρχάς οι Έλληνες θεωρούν ότι η ελευθερία είναι σημαντικότερη από την ισότητα (64,8% έναντι 28,3% αντίστοιχα). Τα ποσοστά αυξάνονται για την ελευθερία ανάμεσα στις παραγωγικές ηλικίες (25-54), στα άτομα με ανώτατη μόρφωση, στους δημοσίους υπαλλήλους και τους ψηφοφόρους που τοποθετούνται από την Κεντροδεξιά μέχρι την Άκρα Δεξιά. Όμως και ανάμεσα στους οπαδούς του ΚΚΕ οι οπαδοί της ελευθερίας είναι διπλάσιοι από τους οπαδούς της ισότητας.

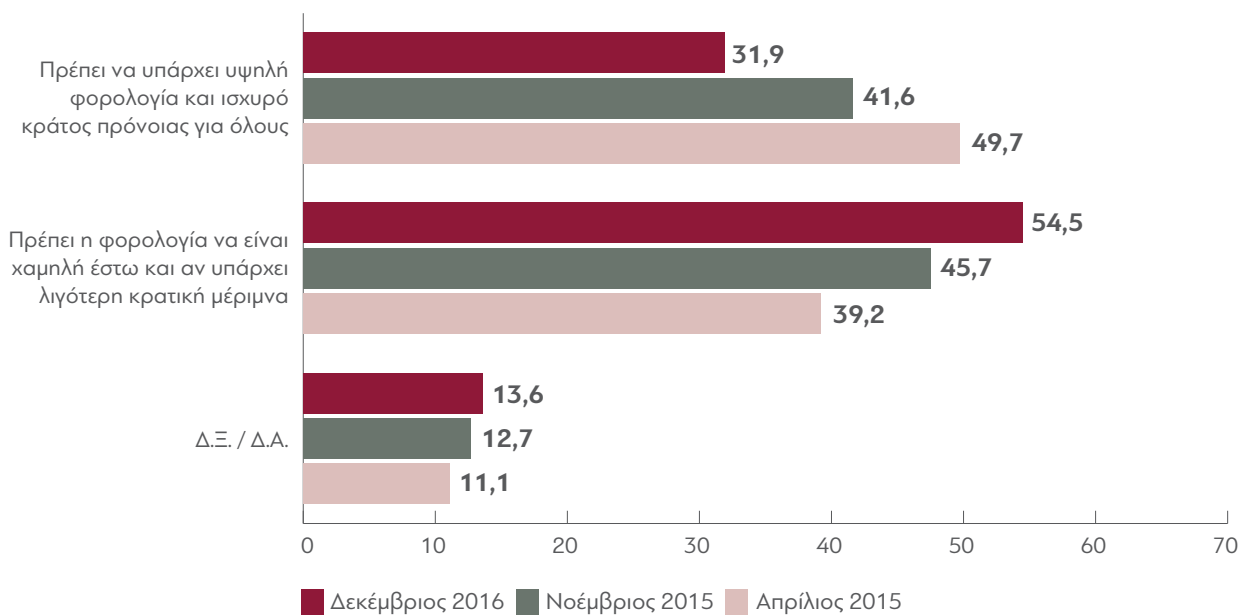
A30: Κατά την εκτίμησή σας τι από τα δύο είναι το πιο σημαντικό;

Στο σημείο αυτό έχουμε ένα από τα πιο εντυπωσιακά ευρήματα. Μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα (από τον Απρίλιο του 2015 μέχρι τον Δεκέμβριο του 2016) οι Έλληνες άλλαξαν τον τρόπο που αντιμετωπίζουν το κράτος πρόνοιας. Ενώ το 2015 το 49,7% θεωρούσε ότι ένα ισχυρό κράτος πρόνοιας για όλους δικαιολογεί την υψηλή φορολογία, το ποσοστό αυτό έπεσε τώρα στο 31,9%. Αντίθετα ενώ μόνο το 39,2% ζητούσε χαμηλότερη φορολογία αποδεχόμενο το κόστος της μειωμένης κρατικής μέριμνας, σήμερα το ποσοστό αυτό έχει φτάσει στο 54,5% (και ακόμα πιο ψηλά στις παραγωγικές ηλικίες που δραστηριοποιούνται στον ιδιωτικό τομέα).

B5: Με ποια από τις δύο προτάσεις συμφωνείτε περισσότερο;

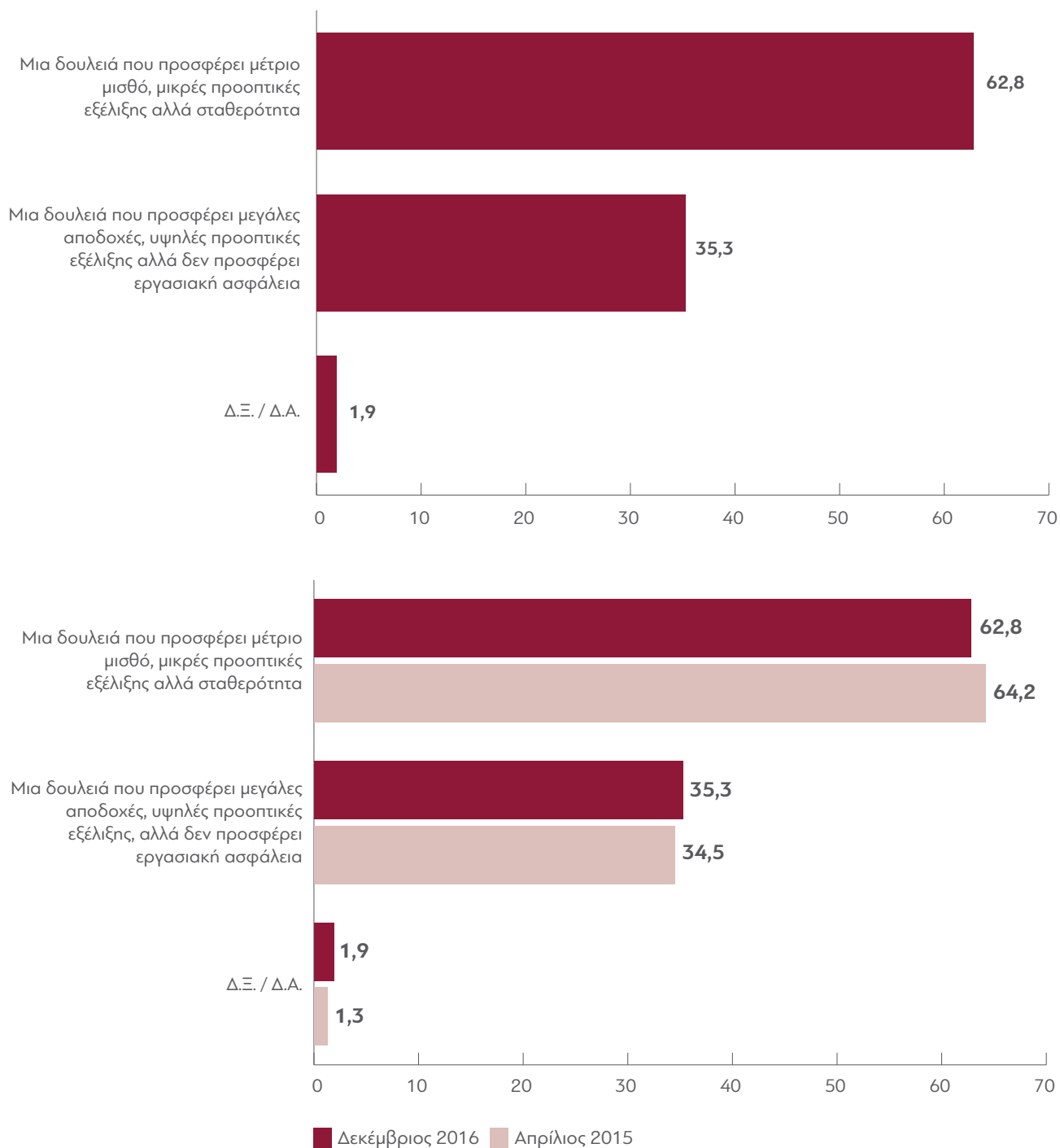

Βέβαια οι Έλληνες προτιμούν (σύμφωνα με την υπόθεση του John Rawls 1971) την ασφάλεια μιας ζωής ελάχιστης εγγυημένης ευημερίας (*maximin*) παρά εκείνης της μεγιστοποίησης του προσδοκώμενου οφέλους (*expected benefit*). Απεχθάνονται δηλαδή τον κίνδυνο (*risk averse*).¹¹ Έτσι το 62,8% (κυρίως οι πολύ νέοι, οι γυναίκες, οι ηλικιωμένοι, όσοι έχουν χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι οικονομικά αδύναμοι) προτιμά μια δουλειά που προσφέρει μέτριο μισθό και μικρές προοπτικές εξέλιξης αλλά προσφέρει σταθερότητα και ασφάλεια. Αντίθετα το 35,3% επιλέγει μια δουλειά με υψηλές αποδοχές και προοπτικές εξέλιξης αλλά ταυτόχρονα αβεβαιότητα και εργασιακή ανασφάλεια (κυρίως άνδρες, 25-39, άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο που δραστηριοποιούνται ως ελεύθεροι επαγγελματίες ή επιχειρηματίες). Όμως μόνο ο 1 στους 4 προτιμά να εργάζεται στο δημόσιο (και μόνο το 8% των νέων που σπουδάζουν), ενώ οι 3 στους 4 προτιμούν τον ιδιωτικό τομέα ως μισθωτοί (23,8%), επιχειρηματίες (19,6%) ή ελεύθεροι επαγγελματίες (28,7%). Βέβαια η μικρή ζήτηση για εργασία στο δημόσιο οφείλεται ασφαλώς στην περικοπή των μισθών και στη διαπίστωση ότι οι πύλες του δημοσίου τομέα έχουν κλείσει (ένα είδος γνωστικής ασυμφωνίας – *cognitive dissonance*).

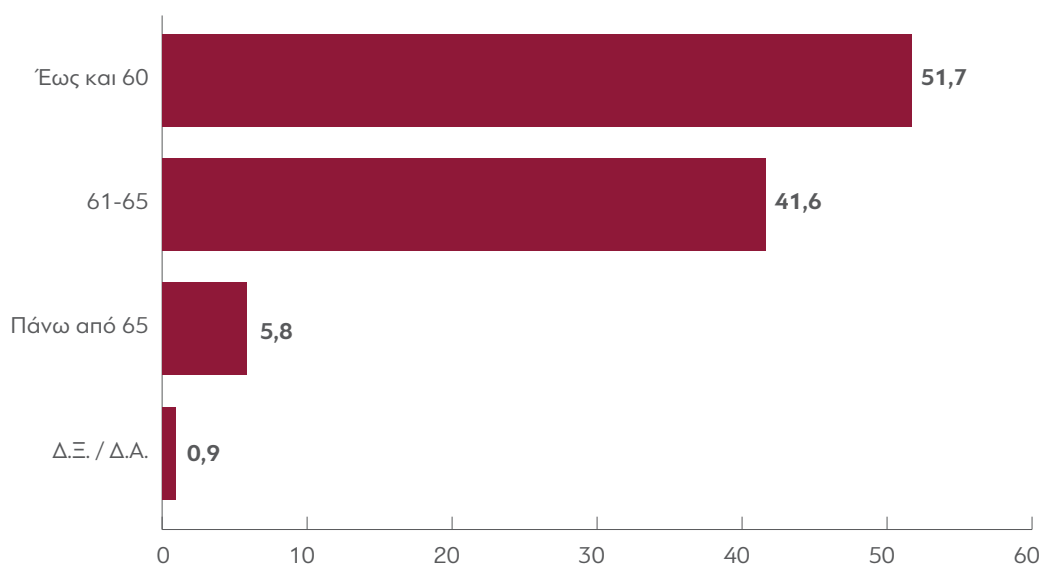
¹¹. Βλ. κυρίως τις απαντήσεις στην ερώτηση B17.

B15: Εσείς προσωπικά, στην υποθετική περίπτωση που θα μπορούσατε να επιλέξετε ανάμεσα στις παρακάτω δύο δουλειές, ποια θα επιλέγατε;

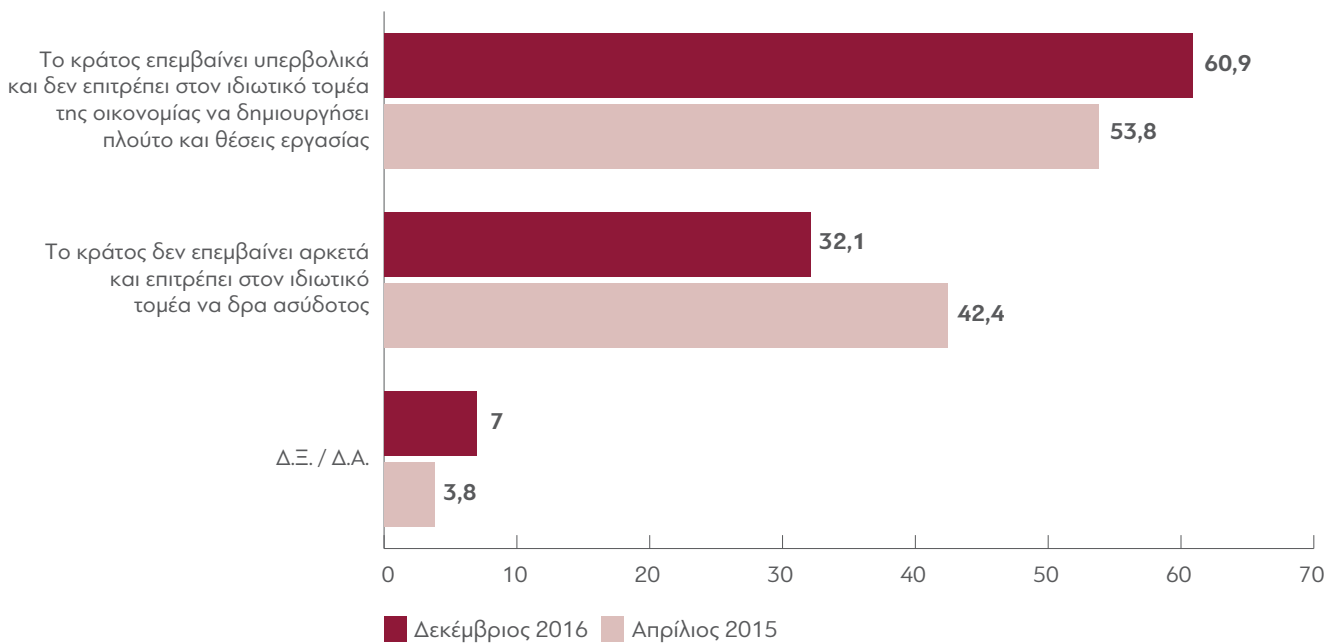
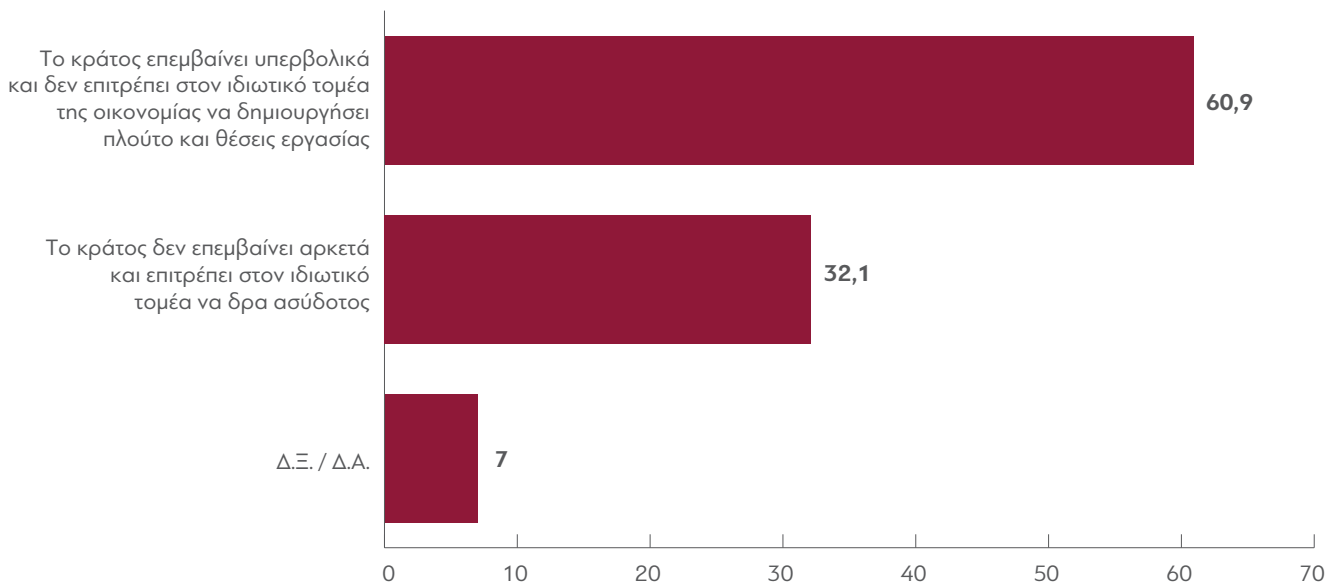
Από την άλλη, πάνω από 5 στους 10 συνεχίζουν να πιστεύουν ότι θα πρέπει να συνταξιοδοτούνται πριν τα 60 (ειδικά οι νεότεροι). Οι απαντήσεις στο σχετικό ερώτημα (B19) αποτελούν μια από τις καλύτερες ενδείξεις πολιτικής άγνοιας και οικονομικού αναλφαριθμητισμού, καθώς δόθηκαν σε μια περίοδο που η συζήτηση για τη μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος, που έχει φτάσει στα όριά του, έχει κορυφωθεί. Ένα μεγάλο ποσοστό των Ελλήνων δεν φαίνεται να έχει κατανοήσει ακόμα τα αίτια της κρίσης του ασφαλιστικού συστήματος και τις περιορισμένες εναλλακτικές που είναι διαθέσιμες. Ενώ έχουν εγκαταλείψει το πρώτο μισό του «ελληνικού ονείρου» (διορισμός στο δημόσιο), ελπίζουν ακόμα ότι το δεύτερο μισό (πρώρη σύνταξη) είναι εφικτό.

B19: Κατά τη γνώμη σας σε ποια ηλικία θα πρέπει κάποιος να βγει στη σύνταξη, δηλαδή να εισπράττει σύνταξη από το κράτος;

Η απάντηση με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει να κάνει με την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. 6 στους 10 Έλληνες θεωρούν ότι το κράτος επεμβαίνει υπερβολικά και δεν επιτρέπει στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας να δημιουργήσει πλούτο και θέσεις εργασίας. Μόνο ο 1 στους 3 θεωρεί ότι το κράτος δεν επεμβαίνει αρκετά και «επιτρέπει στον ιδιωτικό τομέα να δρα ασύδοτος». Από τον Απρίλιο του 2015 αυξήθηκε σημαντικά η διαφορά μεταξύ των δύο απόψεων (από 53,8% σε 60,9% κατά της παρέμβασης, από 42,4% σε 32,1% υπέρ της παρέμβασης). Οι πλέον «οικονομικά φιλελεύθεροι» είναι οι Έλληνες με πολύ υψηλό μορφωτικό επίπεδο (67,7%) και φυσικά όσοι εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα.

B3: Κάποιοι θεωρούν ότι το ελληνικό κράτος επεμβαίνει υπερβολικά στην οικονομία, άλλοι ότι δεν επεμβαίνει αρκετά. Εσείς με ποια από τις δύο απόψεις που θα σας διαβάσω συμφωνείτε περισσότερο;

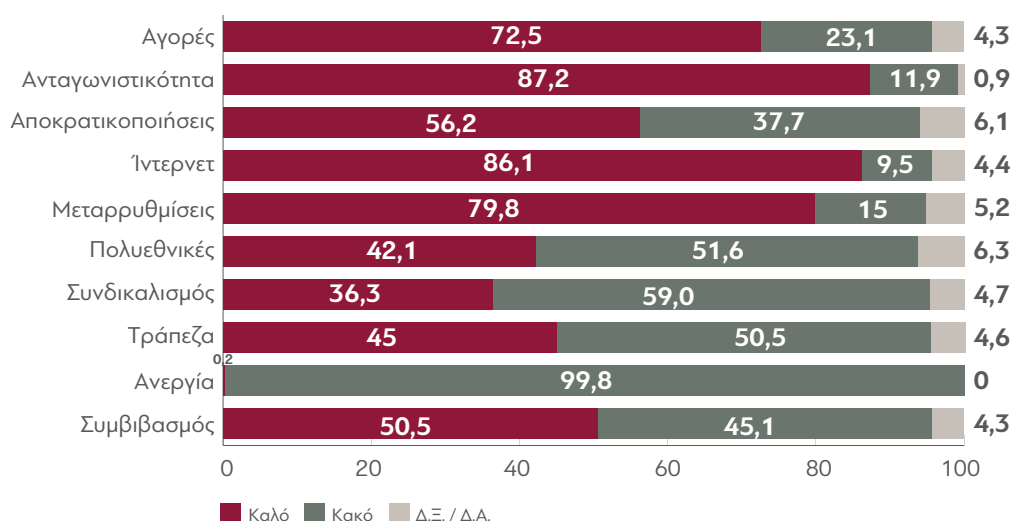
Το 62,4% των Ελλήνων θεωρεί ότι ο δημόσιος τομέας πρέπει να μειωθεί¹² ενώ το 73,2% πιστεύει ότι το κράτος αντί να ακολουθήσει το τυπικό κεϋνσιανό μοντέλο (να ρίξει απλώς χρήμα στην αγορά αυξάνοντας μισθούς και συντάξεις για να αυξηθεί η κατανάλωση) θα πρέπει να δώσει κίνητρα για αύξηση των επενδύσεων και των εξαγωγών και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. 6 στους 10 θεωρούν λάθος την υψηλή φορολόγηση της ακίνητης περιουσίας. Είναι προφανές ότι αυτή η σχετικά όψιμη απέχθεια για το κράτος και τις παρεμβάσεις του οφείλεται στις μεγάλες αυξήσεις φόρων τα τελευταία έτη (βλ. επίσης Β14).

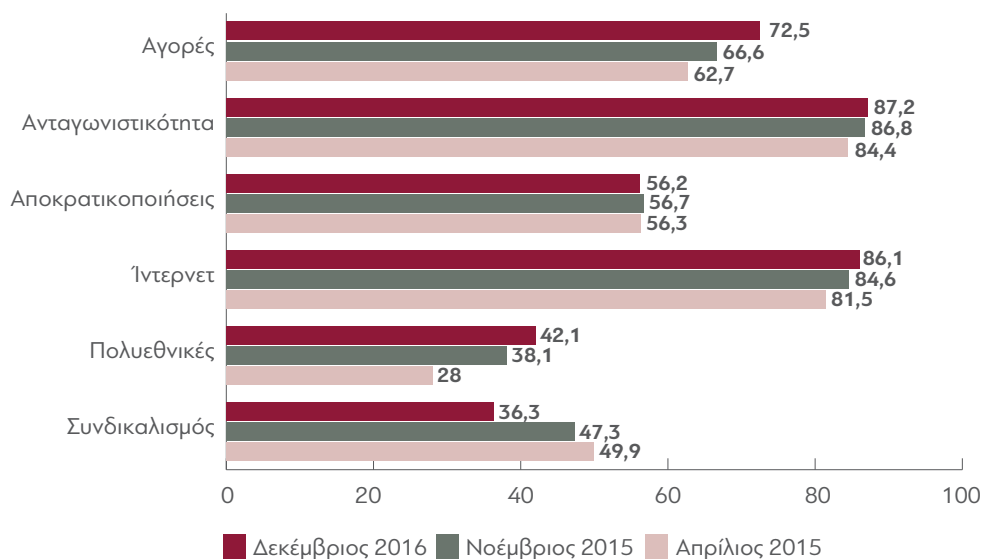
12. Άλλωστε η εμπειρία του από τις επαφές με το δημόσιο είναι πολύ κακή (βλ. ερώτηση Β8 της έρευνας).

Οι Έλληνες έχουν στραφεί σαφώς πλέον προς την αγορά. Το 72,5% θεωρεί ότι οι Αγορές είναι κάτι καλό (86,7% στις ηλικίες 17-24, 83,5% σε όσους σπουδάζουν, 80,6% στους αγρότες, σχεδόν 70% στους ψηφοφόρους του ΣΥΡΙΖΑ και 46,2% στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ!) – σημαντική αύξηση από το ήδη υψηλό 62,7% του Απριλίου 2015. Έχουν επίσης ιδιαίτερα θετική άποψη για την ανταγωνιστικότητα (87,2% από 84,4% το 2015) και τις Μεταρρυθμίσεις (79,8%), ακόμα και τις αποκρατικοποιήσεις (56,2%). Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι ενώ έχουν αυξηθεί αισθητά οι θετικές απόψεις για τις πολυεθνικές εταιρίες (42,1% από 28% το 2015), έχει επιδεινωθεί δραματικά η εικόνα για τον συνδικαλισμό (36,3% θετική εικόνα από το 49,9% το 2015). Είναι λογικό και αναμενόμενο. Ο εφιάλτης όλων είναι η ανεργία.¹³

13. Βλ. ιδίως τη σελίδα 249 της αναλυτικής έκθεσης της διαΝΕΟσις – διαθεσίμη στο http://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/03/ti_pistevoun_oi_ellines_2017_.pdf.

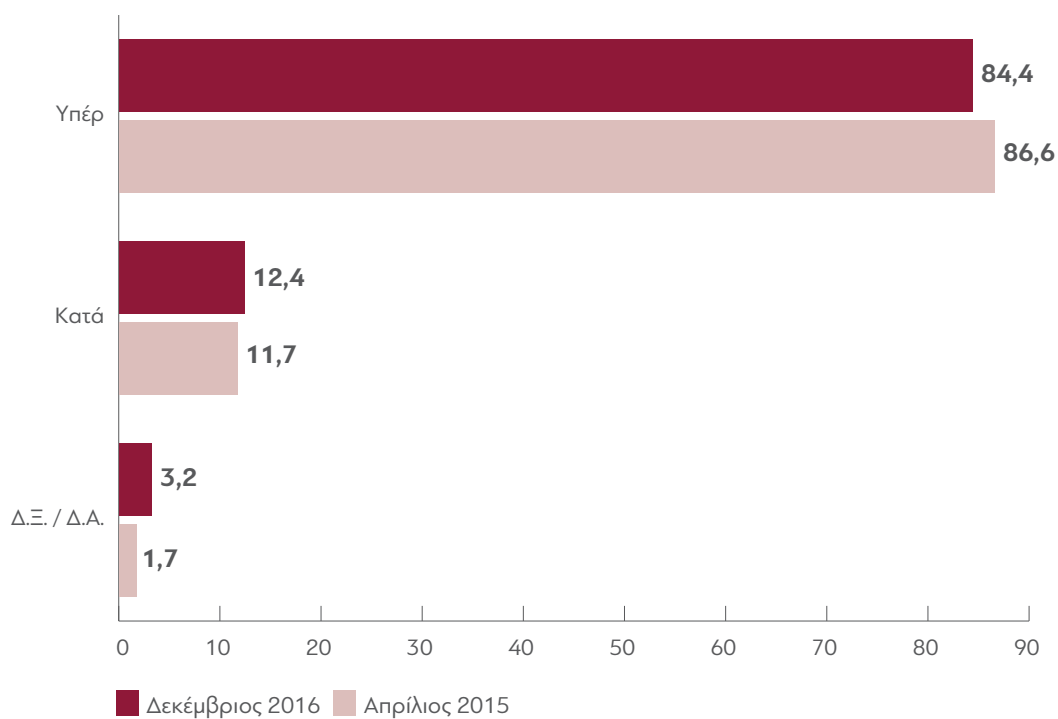
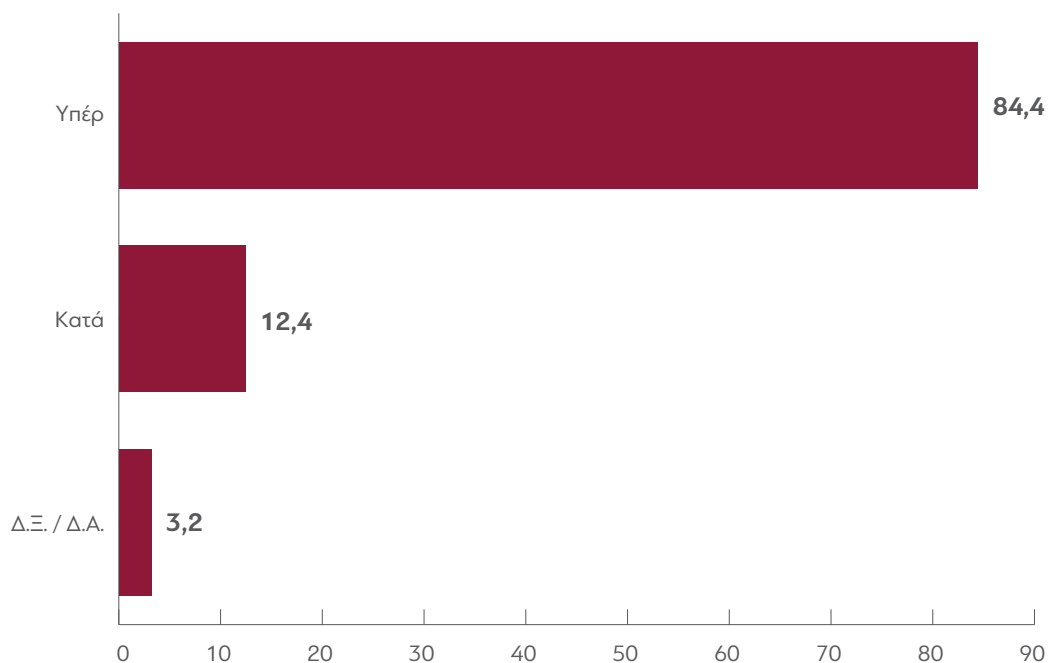
Β20: Θα ήθελα, τώρα, να σας διαβάσω ορισμένες λέξεις και φράσεις και θα ήθελα να μου πείτε εάν για εσάς προσωπικά αντιπροσωπεύει κάτι «καλό» ή κάτι «κακό»;

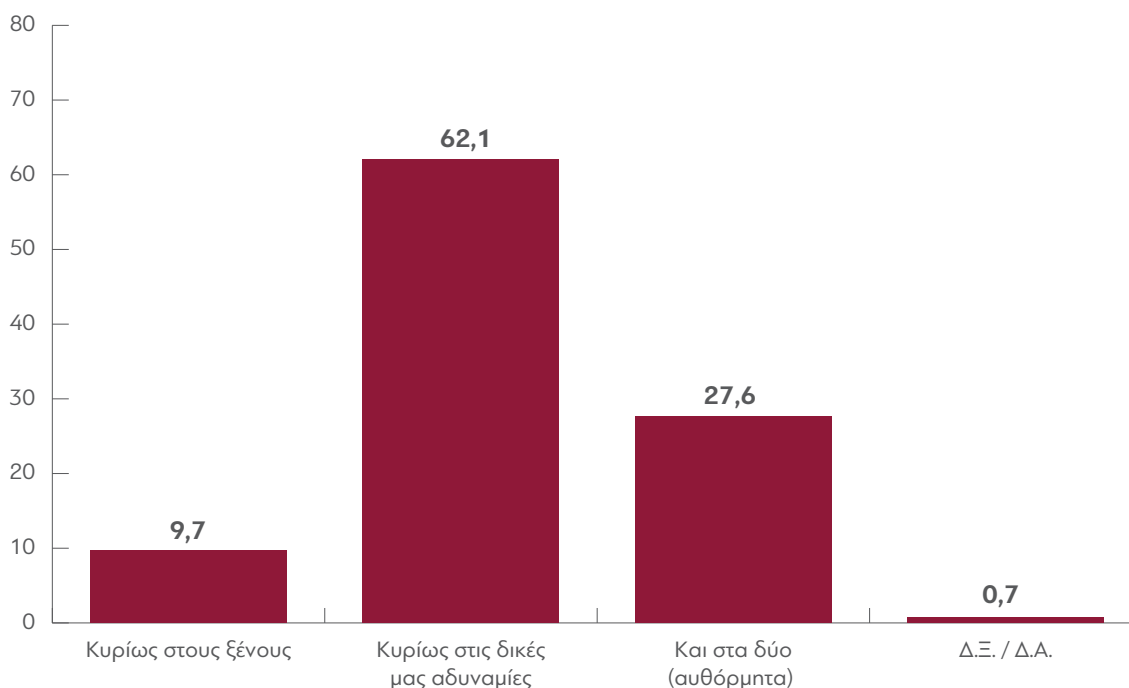
Έτσι το 84,4% είναι υπέρ των ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα, διότι θεωρεί ότι δημιουργούν θέσεις εργασίας (92,1%) και φέρνουν νέες τεχνολογίες στην Ελλάδα (88,8%). Από το 2015 έχουν μειωθεί όσοι θεωρούν ότι οι ξένες επενδύσεις απειλούν την ύπαρξη των ελληνικών επιχειρήσεων (από 50,1% σε 49%), καταπατούν την εθνική κυριαρχία (από 40,1% σε 36,9%) και δεν σέβονται τα εργασιακά δικαιώματα (από 41,2% σε 38,4%). Οι ξένες επενδύσεις εμφανίζονται τόσο ελκυστικές ώστε το 85% ζητά ουσιαστικά χαμηλότερη φορολογία για όσους επενδύουν στην Ελλάδα και το 83% ζητά εμμέσως να μιμηθεί η Ελλάδα τις επιτυχημένες πολιτικές γειτονικών χωρών για την προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων.

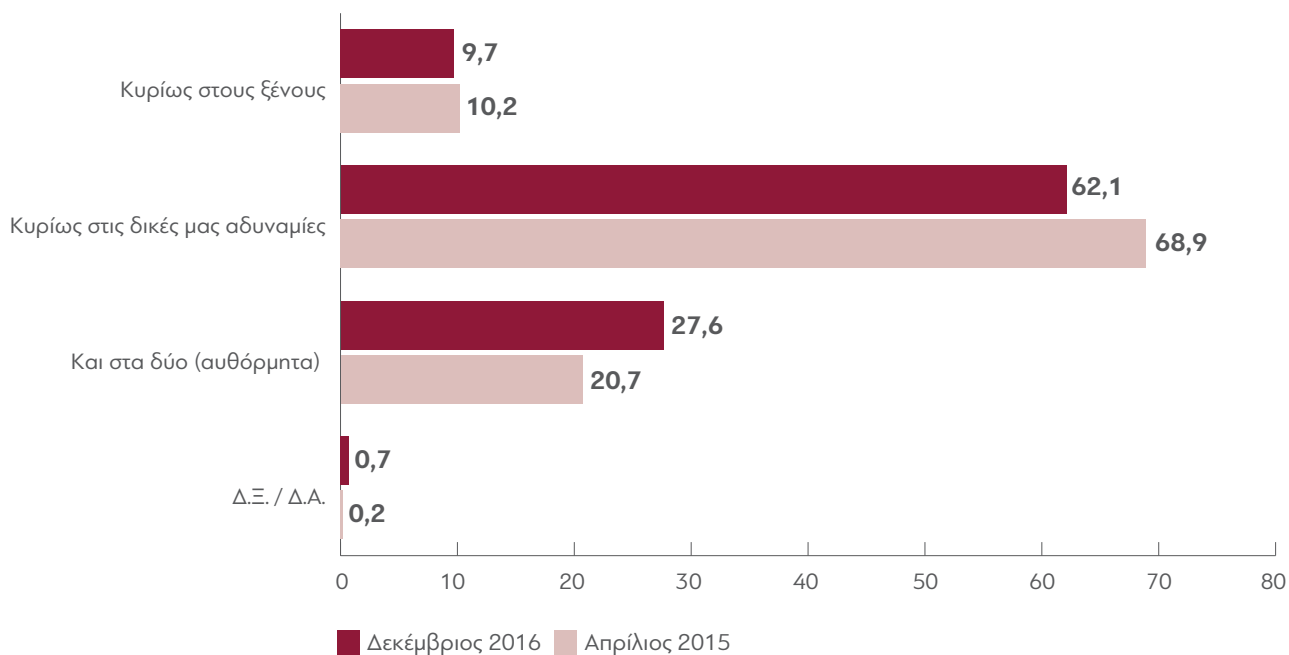
B12: Εσείς προσωπικά, είστε υπέρ ή κατά των ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα;

Αν και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η πλειοψηφία των Ελλήνων πιστεύει ακόμα σε θεωρίες συνωμοσίας, φαίνεται ότι αυτό δεν τους εμποδίζει από το να δουν τα πραγματικά αίτια της κρίσης. Μόνο ο 1 στους 10 θεωρεί αποκλειστικά τους ξένους υπεύθυνους. Οι 6 στους 10 θεωρούν ότι οι ρίζες της κρίσης είναι ελληνικές. Βέβαια το ποσοστό αυτό μειώθηκε αισθητά, από το 68,9% στο 62,1% από τον Απρίλιο του 2015. Όμως απλώς αυξήθηκε το ποσοστό της αυθόρμητης απάντησης ότι η κρίση οφείλεται και σε ελληνικές αιτίες αλλά και στην παρέμβαση των ξένων (27,6% σήμερα από 20,7%). Και αυτή η μετακίνηση είναι αναμενόμενη μετά το τρίτο μνημόνιο που ακολούθησε ένα δημοψήφισμα που ουσιαστικά το απέρριψε. Το θετικό είναι ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά αυτογνωσίας διαπιστώνονται μεταξύ των νέων 17-24 ετών (72,4%) και όσων σπουδάζουν (74,7%).

B1: Η Ελλάδα διέρχεται εδώ και κάποια χρόνια μια μεγάλη οικονομική κρίση. Θεωρείτε ότι η κρίση κυρίως οφείλεται στο διεθνοποιημένο οικονομικό σύστημα και στους ξένους ή στο ελληνικό σύστημα και σε δικές μας αδυναμίες;

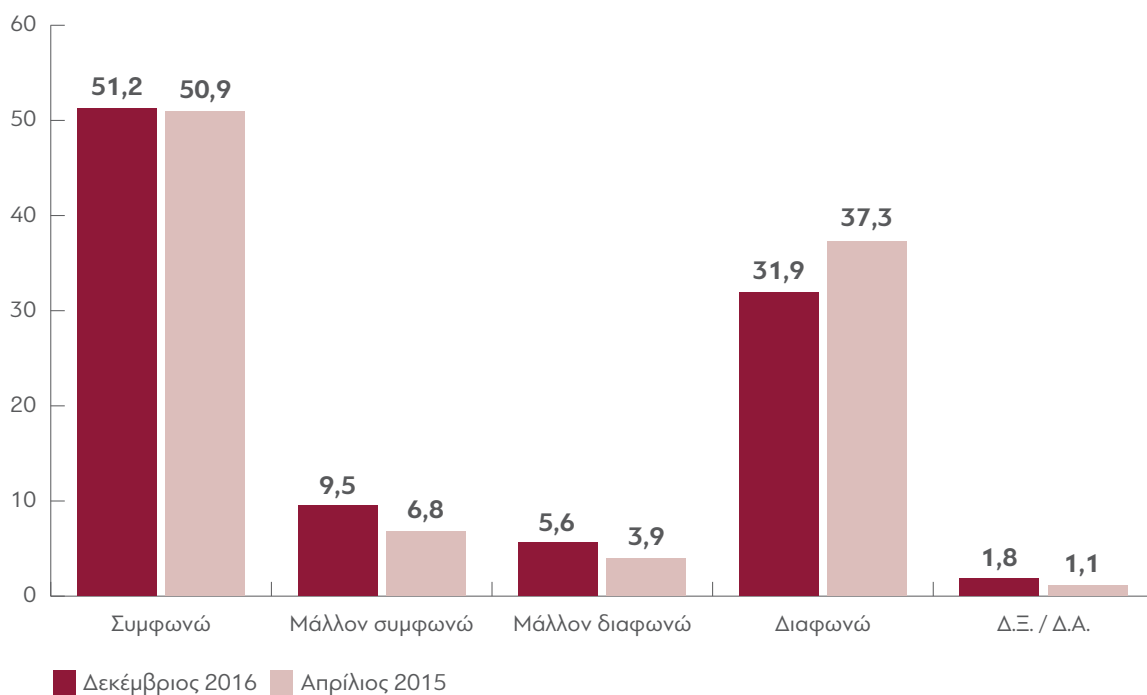
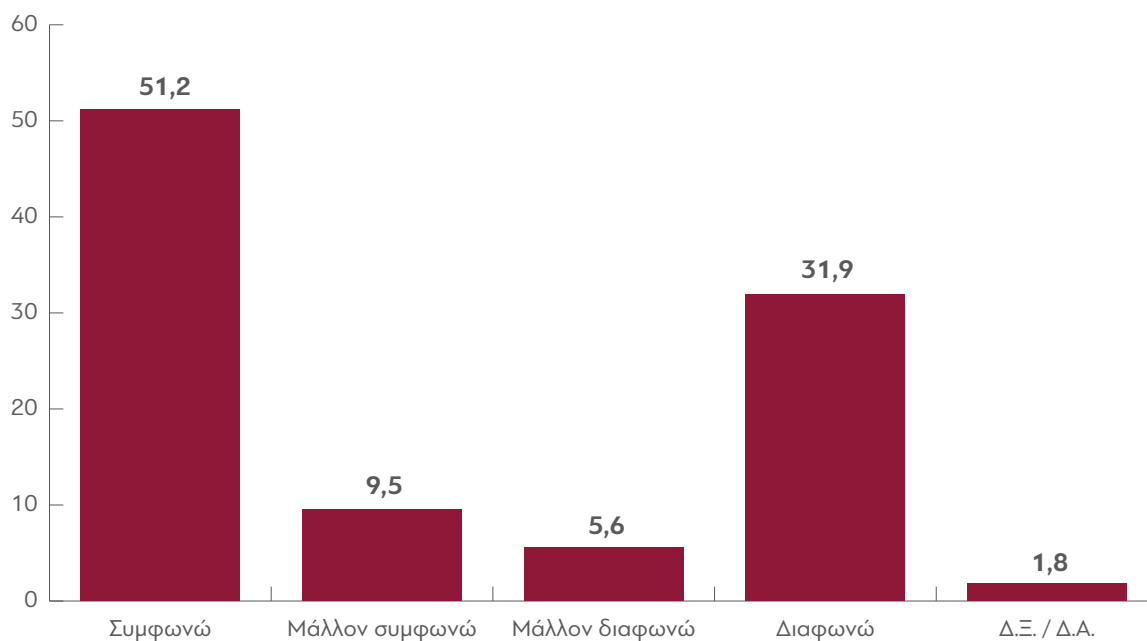

Οι περισσότεροι εντοπίζουν ως βασικές αιτίες την «ανεπάρκεια και τη διαφθορά των ελληνικών κυβερνήσεων» (93,6%), τον υπερδανεισμό και τον υπερκαταναλωτισμό του μέσου Έλληνα (76%) και τη διεθνή οικονομική κρίση (59,4%). Όμως υπάρχει ένα ανησυχητικά υψηλό 41,4% που θεωρεί υπεύθυνη την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωζώνη. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αυτό το 40% φαίνεται έτοιμο να περάσει τον Ρουβίκωνα της εξόδου από την Ευρωζώνη ακόμα και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Αλλά η «φιλελεύθερη στροφή» επιβεβαιώνεται από σειρά άλλων ευρημάτων. Το 62,5% συμφωνεί με την κατάργηση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων (που όμως μειώθηκε από το 67,2% του Απριλίου 2015) ενώ το 71,2% (και περίπου 80% των νέων) θεωρεί ότι οι ιερείς θα πρέπει να λαμβάνουν την αμοιβή τους από την Εκκλησία, όχι από το ελληνικό δημόσιο.

Οι περισσότεροι πλέον Έλληνες τίθενται υπέρ της λειτουργίας μη κρατικών πανεπιστημίων (60,7% – από 57,7% το 2015) καθώς έχουν απογοητευθεί από τη δημόσια εκπαίδευση: πλέον το 52,1% θα επέλεγε, αν μπορούσε, την ιδιωτική εκπαίδευση έναντι της δημόσιας (ενώ το 2015 το ποσοστό αυτό ήταν μόνο 41,2%). Όμως μόνο ο 1 στους 3 θα δεχόταν δίδακτρα στα δημόσια σχολεία.

B27: Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τη λειτουργία μη κρατικών πανεπιστημίων

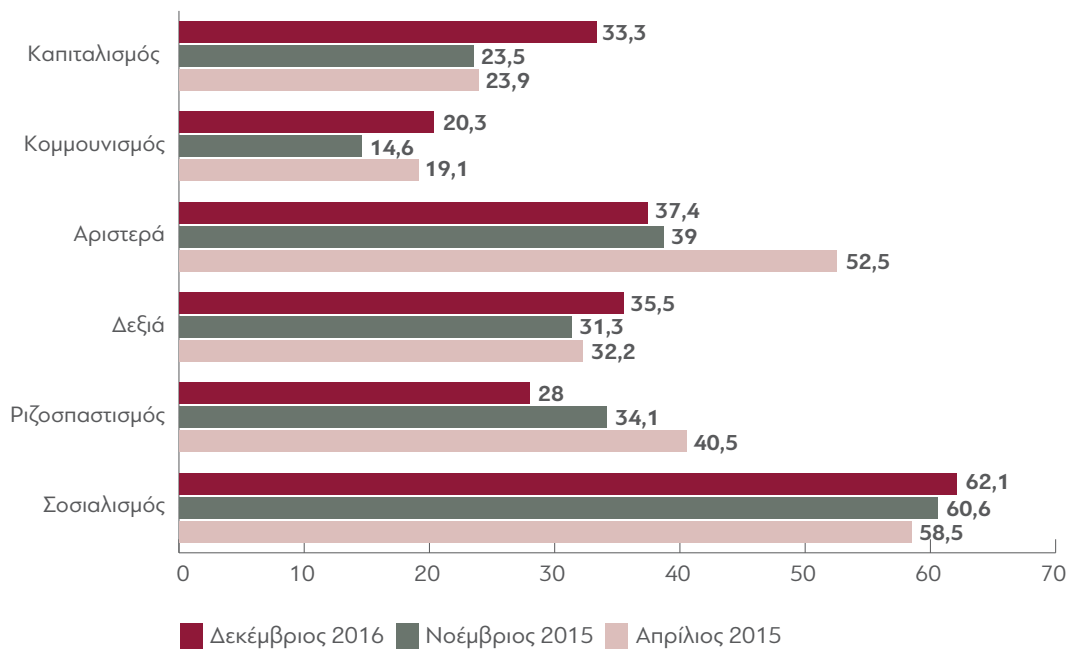
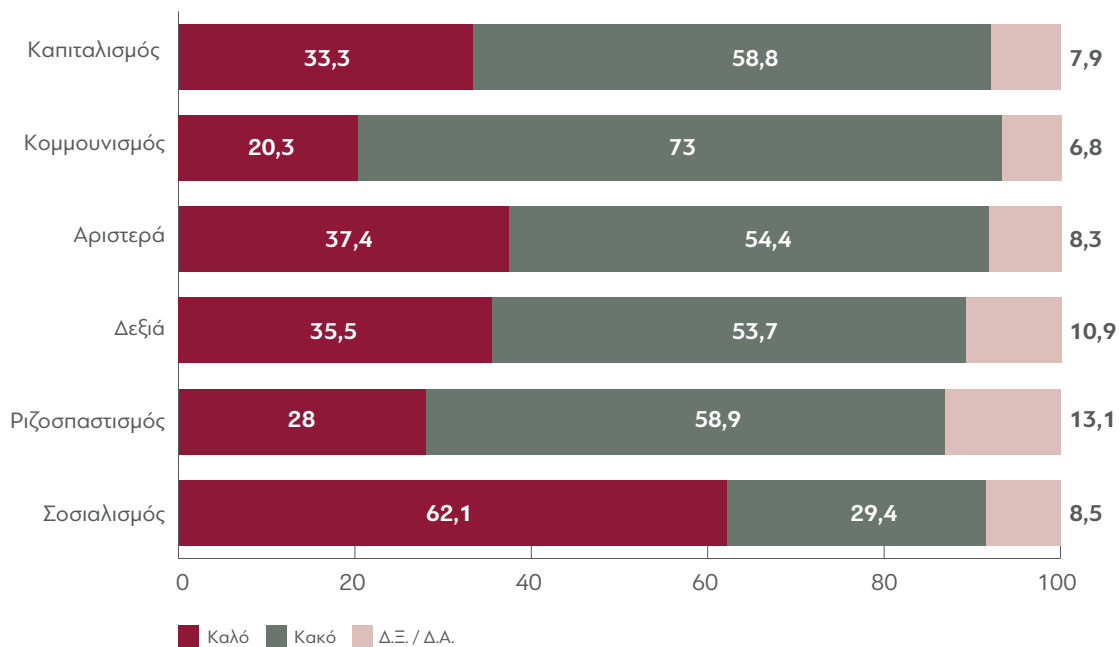

Είναι φανερό λοιπόν ότι υπάρχει μια σαφής στροφή της ελληνικής κοινωνίας προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Η στροφή αυτή οφείλεται στην απελπισία από την μακροχρόνια οικονομική κρίση, την προφανέστατη αποτυχία του πολιτικού συστήματος να επιβάλει αναζωογονητικές για την αγορά μεταρρυθμίσεις και βέβαια την αύξηση της φορολογίας για τη συντήρηση ενός αναποτελεσματικού κράτους. Όμως αυτή η στροφή είναι προς το παρόν επιφανειακή. Σε άλλα ερωτήματα αναδεικνύονται έντονα στοιχεία προκατάληψης κατά των αγορών που είναι αντιφατικά με όσα είδαμε ότι οι Έλληνες δηλώνουν πως πιστεύουν.

Για παράδειγμα σχεδόν το 60% βλέπει την παγκοσμιοποίηση ως απειλή για την Ελλάδα (με μικρή άνοδο μάλιστα από το Απρίλιο του 2015) και τον καπιταλισμό ως κάτι κακό. Αλλά ακόμα κι εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι θετικές γνώμες για τον καπιταλισμό αυξήθηκαν εντυπωσιακά (από το 23,9% στο 33,3% από τον Απρίλιο του 2015 μέχρι σήμερα). Οι νέοι διάκινται πιο θετικά προς τον καπιταλισμό (από 36% έως 40%) ενώ όσο αυξάνεται η μόρφωση, τόσο αυξάνονται οι θετικές γνώμες και μάλιστα με εντυπωσιακό τρόπο. Στους απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης οι θετικές γνώμες είναι ελάχιστες (13,3%) ενώ ανάμεσα στους κατόχους διδακτορικού ή μεταπτυχιακού τίτλου φτάνουν στο 48%. Προφανώς οι θετικές γνώμες αυξάνουν αναλογικά με το εισόδημα και την κοινωνική θέση. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι θετική άποψη για τον καπιταλισμό έχει ο 1 από τους 5 ψηφοφόρους του ΣΥΡΙΖΑ, οι 4 στους 10 της Χρυσής Αυγής, ακόμα και σχεδόν ο 1 στους 10 του ΚΚΕ.

Είναι όμως προφανές ότι οι Έλληνες βλέπουν πιο θετικά τον σοσιαλισμό (62,1%, κυρίως νεότεροι, φοιτητές ή μορφωμένοι, πλούσιοι, δημόσιοι υπάλληλοι και ελεύθεροι επαγγελματίες-επιστήμονες), αλλά πρόκειται για την κεντρώα σοσιαλδημοκρατική εκδοχή του, διότι απορρίπτουν ρητά τον κομμουνισμό (73%), ακόμα και την Αριστερά (54,4%). Εδώ μάλιστα υπάρχουν τρία πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα. Την Αριστερά απορρίπτει το 72,4% των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ αλλά και το 71,4% των ψηφοφόρων των ΑΝΕΛ, δηλαδή των κυβερνητικών εταίρων της Αριστεράς. Δηλαδή του ΣΥΡΙΖΑ, όπου ο ένας στους τρεις ψηφοφόρους του έχει αρνητική γνώμη για την Αριστερά. Στην ερώτηση για τοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς οι Έλληνες συνωστίζονται στο Κέντρο (54,3% τοποθετείται από την κεντροαριστερά μέχρι την κεντροδεξιά, ο ένας στους πέντε Έλληνες προτιμά απλώς το Κέντρο). Η Άκρα Δεξιά (2,5% του συνόλου) είναι ισχυρότερη στους απόφοιτους στοιχειώδους εκπαίδευσης (8,7%).

A29: Θα ήθελα, τώρα, να σας διαβάσω ορισμένες λέξεις και θα ήθελα να μου πείτε εάν για εσάς προσωπικά αντιπροσωπεύουν κάτι «καλό» ή κάτι «κακό»:

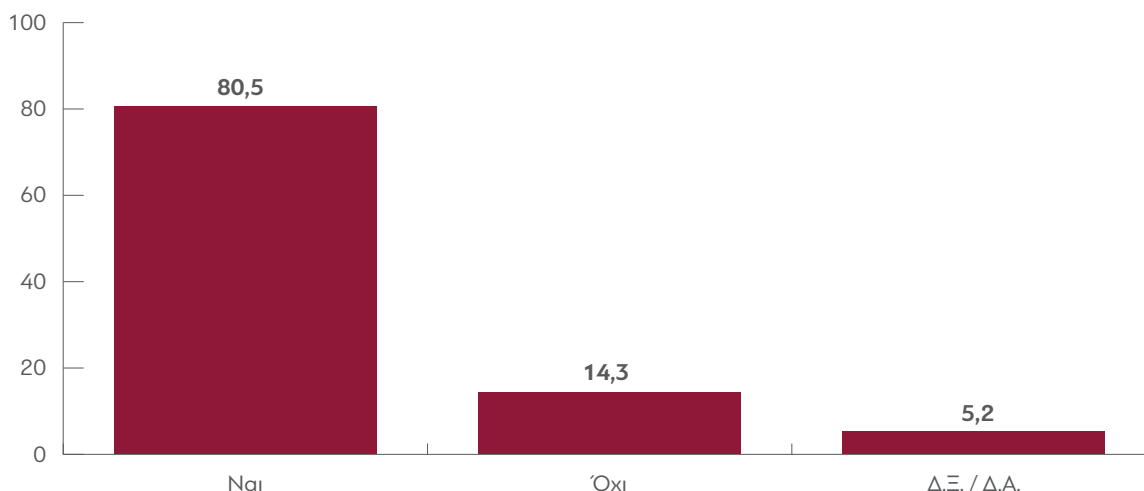
Δεδομένων όλων των παραπάνω δεν είναι τυχαίο ότι οι Έλληνες θεωρούν ότι η χώρα με το καλύτερο μοντέλο διακυβέρνησης είναι η Σουηδία (57,8% με δεύτερες τις Η.Π.Α. με 12%).¹⁴ Αυτό που προτιμούν βέβαια είναι ο συνδυασμός μιας ανοικτής αγοράς με ελάχιστες παρεμβάσεις, ικανοποιητική εποπτεία και ισχυρό κράτος πρόνοιας (η ποιότητα του οποίου δικαιολογεί ίσως τους υψηλούς φόρους).¹⁵

14. Πιο θετικοί στις Η.Π.Α. είναι οι νεότεροι σε ηλικία, όσοι έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και οι επιχειρηματίες.

15. Βλ. παρόμοιες διαπιστώσεις σε Μοσχονά (2016) και Μαραντζή (2017).

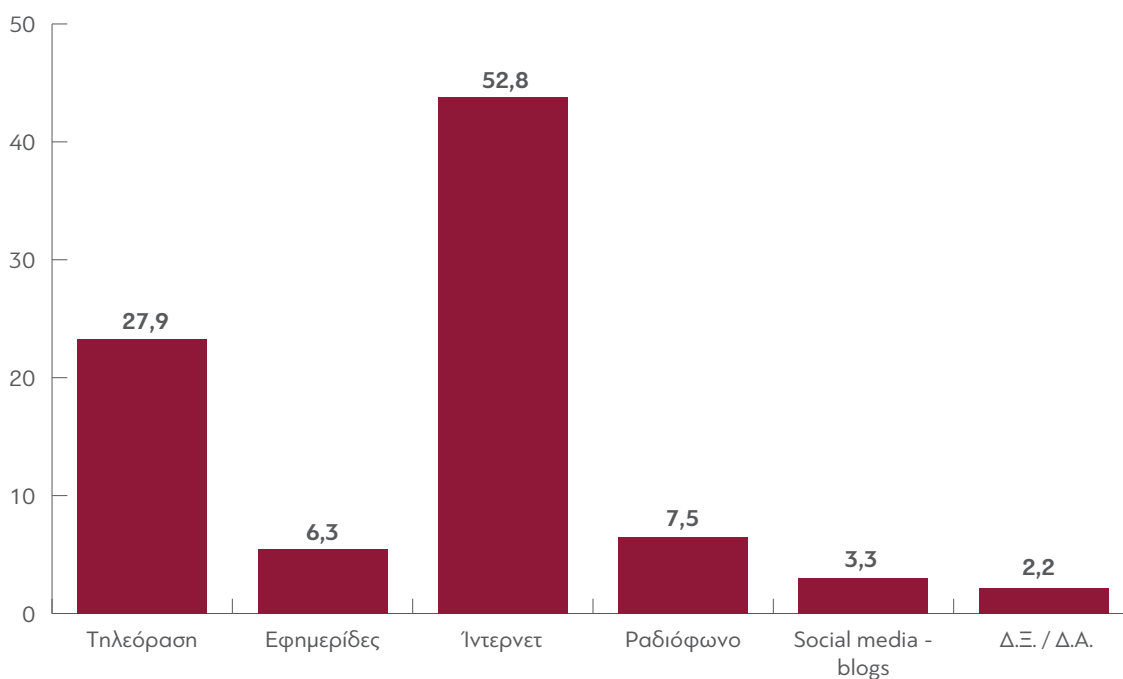
Ένα από τα πιο ζοφερά ευρήματα έχει να κάνει με τις θεωρίες συνωμοσίας που δυστυχώς κυριαρχούν ακόμα στην Ελλάδα παρά την πρόοδο στις εκπεφρασμένες αντιλήψεις που είδαμε. Οκτώ στους δέκα Έλληνες πιστεύουν ότι «μυστικές οργανώσεις από την Ελλάδα ή το εξωτερικό που δρουν στο παρασκήνιο, κινούν τα νήματα». Δυστυχώς τα ποσοστά όσων πιστεύουν στη συνωμοσιολογία είναι ελαφρώς αυξημένα στους νέους, μειώνονται βέβαια αρκετά, αλλά όχι πολύ, ανάλογα με την αύξηση του μορφωτικού επιπέδου. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι ομάδες που έχουν τα χαμηλότερα ποσοστά είναι οι ελεύθεροι επαγγελματίες-επιστήμονες (65%) και όσοι δηλώνουν ότι ανήκουν στην Άκρα Αριστερά (64%). Άρα αυτή η ανορθολογική ανθρωπομορφική εικόνα του κόσμου δεν συνδέεται απαραίτητα στο μυαλό των Ελλήνων με τον καπιταλισμό. Επιπλέον ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό (26,5%) συνεχίζει να πιστεύει ότι τα ορατά ίχνη που αφήνουν τα αεροπλάνα στον ουρανό είναι αέρια ψεκασμού (κυρίως άνθρωποι χαμηλής μόρφωσης, που ασχολούνται με αγροτικές/κτηνοτροφικές εργασίες ή με οικιακά και που αντιμετωπίζουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα).

Πίνακας Α25: Πιστεύετε ότι υπάρχουν μυστικές οργανώσεις από την Ελλάδα ή το εξωτερικό που δρουν στο παρασκήνιο και κινούν τα νήματα;

Αν δούμε λίγο πιο προσεκτικά το προφίλ των Ελλήνων έτσι όπως προκύπτει από μια σειρά ερωτήσεων (A35-A43) μπορούμε να εξάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα, μεταξύ των άλλων για τις αιτίες της πολιτικής άγνοιας, κυρίως, αλλά και του οικονομικού αναλφαριθμητισμού. Αν και ο ένας στους τρεις Έλληνες έχει ζήσει στο εξωτερικό για τουλάχιστον δύο χρόνια (έχει δηλαδή χρήσιμες εμπειρίες για μια κοινωνία που θέλει να είναι ανοικτή και πολυπολιτισμική), όλα τα υπόλοιπα ευρήματα είναι μάλλον δυσοίωνα: Οι Έλληνες δεν ενημερώνονται από εφημερίδες (μόνο το 6,3%, το οποίο μηδενίζεται στους νέους 17-24 ετών και τους μαθητές/σπουδαστές/φοιτητές) αλλά από το Internet (56%) και την τηλεόραση (28%). Σχεδόν όλοι έχουν σύνδεση internet, οι 6 στους 10 στο σπίτι αλλά και στο κινητό. Προφανώς η πληροφόρηση για τους νεότερους μονοπωλείται από το ίντερνετ (90%) και για τους μεγαλύτερους προέρχεται κυρίως από την τηλεόραση (40-60%). Συστηματικοί αναγνώστες είναι περίπου το 25% (και μάλιστα μειώνονται ταχύτατα, ήταν σχεδόν 40% το 2015). Οι Έλληνες βλέπουν ελάχιστο θέατρο (A41) και σπάνια πάνε σε συναυλίες (A42) ή επισκέπτονται μουσεία (A43).

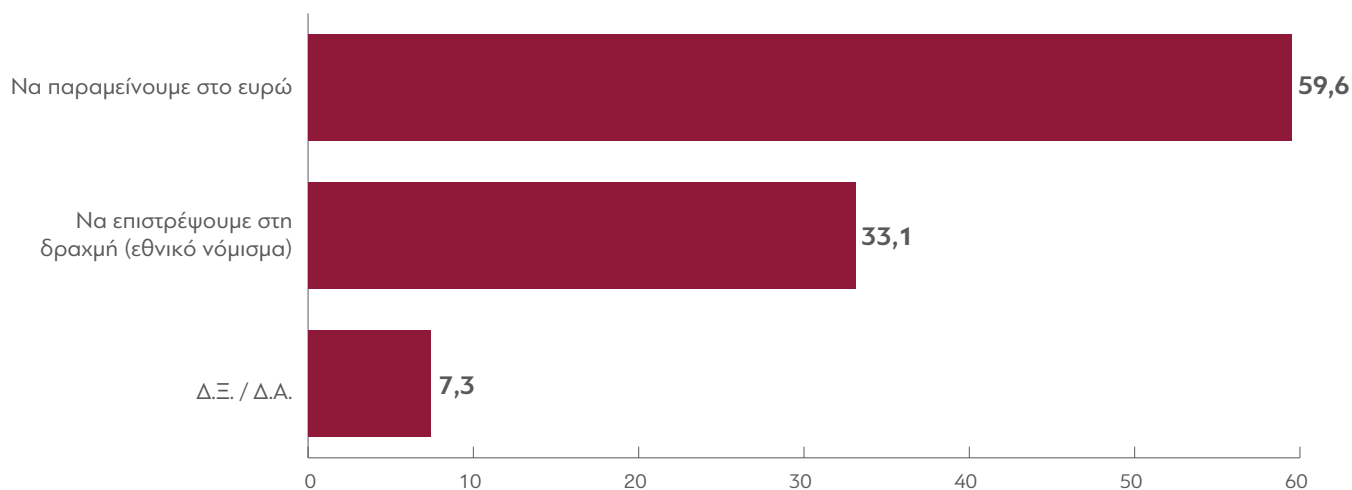
A38: Από ποιο μέσο ενημερώνεστε κυρίως;

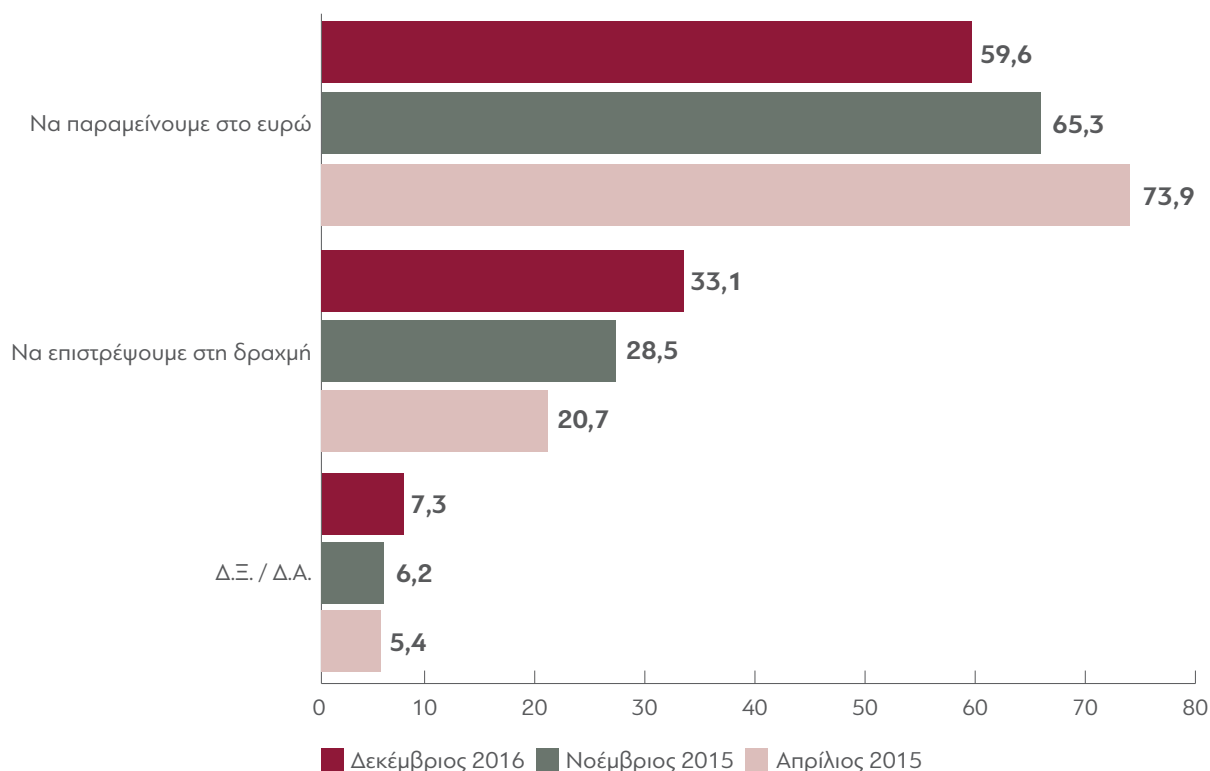

Αυτές οι κυρίαρχες, απ' ό,τι φαίνεται, συνωμοσιολογικές αντιλήψεις (παρά την περιορισμένη «φιλελεύθερη στροφή» που εντοπίσαμε) έχουν ως αποτέλεσμα το 37,9% των Ελλήνων να θεωρεί ότι οι Εβραίοι αντιπροσωπεύουν κάτι «κακό» ενώ αντίθετα το 77,4% να θεωρεί ότι οι Ρώσοι, το «ξανθό γένος», αντιπροσωπεύουν κάτι «καλό». 4 στους 10 Έλληνες θεωρούν ότι η χώρα μας πρέπει να αντικαταστήσει τη συμμετοχή στην Ευρωζώνη με μια προνομιακή σχέση/συμμαχία με τη Ρωσία (33,4%) ή την Κίνα (6,6%).

Νομίζω ότι τα πιο ανησυχητικά ευρήματα της έρευνας έχουν να κάνουν με τη σχέση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) και την Ευρωζώνη. Μόνο το 60% θεωρεί πλέον ότι η Ελλάδα πρέπει να παραμείνει στο ευρώ ενώ ένα αρκετά υψηλό πλέον ποσοστό, το 33,1%, πιστεύει ότι η χώρα μας θα πρέπει να επιστρέψει σε εθνικό νόμισμα. Πριν από λιγότερο από δύο χρόνια τα ποσοστά ήταν αντίστοιχα 74% και 21%. Το 41,4% μάλιστα θεωρεί ότι η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη είναι μια από τις κύριες αιτίες της οικονομικής κρίσης.

A5: Για εσάς προσωπικά, θα ήταν καλύτερα:

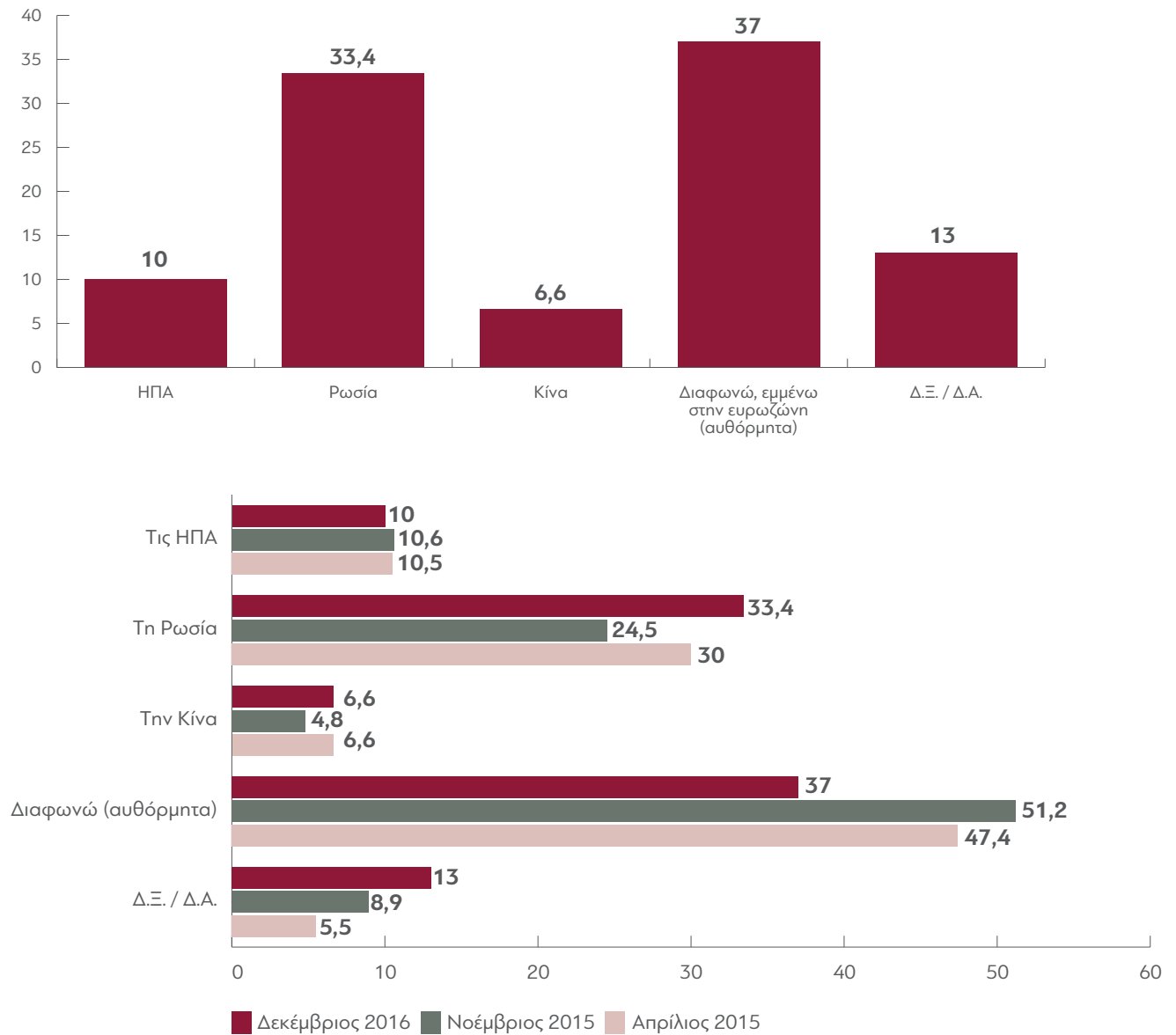

Όμως αυτή η μετακίνηση μπορεί να εξηγηθεί εάν δούμε την εντυπωσιακή αλλαγή της στάσης των Ελλήνων προς την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωζώνη από τον Απρίλιο του 2015 μέχρι σήμερα. Νομίζω ότι η αλλαγή αυτή οφείλεται κυρίως στο δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015 και ό,τι ακολούθησε αλλά και στη λιτότητα επτά ετών που συνδέεται με τους εταίρους μας. Έτσι ενώ τον Απρίλιο του 2015 το 69% των Ελλήνων είχε θετική ή μάλλον θετική άποψη για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε., σήμερα την ίδια άποψη συνεχίζει να έχει μόνο το 53,5% ενώ οι αρνητικές απόψεις αυξήθηκαν από το 30,6% στο 45%!

Αλλά ακόμα κι αυτό το συρρικνωμένο ποσοστό των Ελλήνων που θεωρεί ότι η συμμετοχή στην ΕΕ (69%) και στην Ευρωζώνη (60%) έχει θετικό πρόσημο δεν είναι συμπαγές. Μόνο το 49% θεωρεί ότι η Ε.Ε. «αποτελεί πρόοδο και είναι αναγκαία η παραμονή της Ελλάδας σ' αυτήν» και λιγότεροι (42,2%) την εμπιστεύονται. Ενώ ένα σχεδόν 48% των Ελλήνων θεωρεί ότι η Ε.Ε. «έχει δομές και εκφράζει συμφέροντα που δεν εξυπηρετούν την Ελλάδα» και ένα παραπλήσιο ποσοστό (50%) θεωρεί ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να αναζητήσει εταίρους αλλού (μόνο το 37% εμμένει στην ευρωζώνη όταν του παρουσιάζονται εναλλακτικές).¹⁶

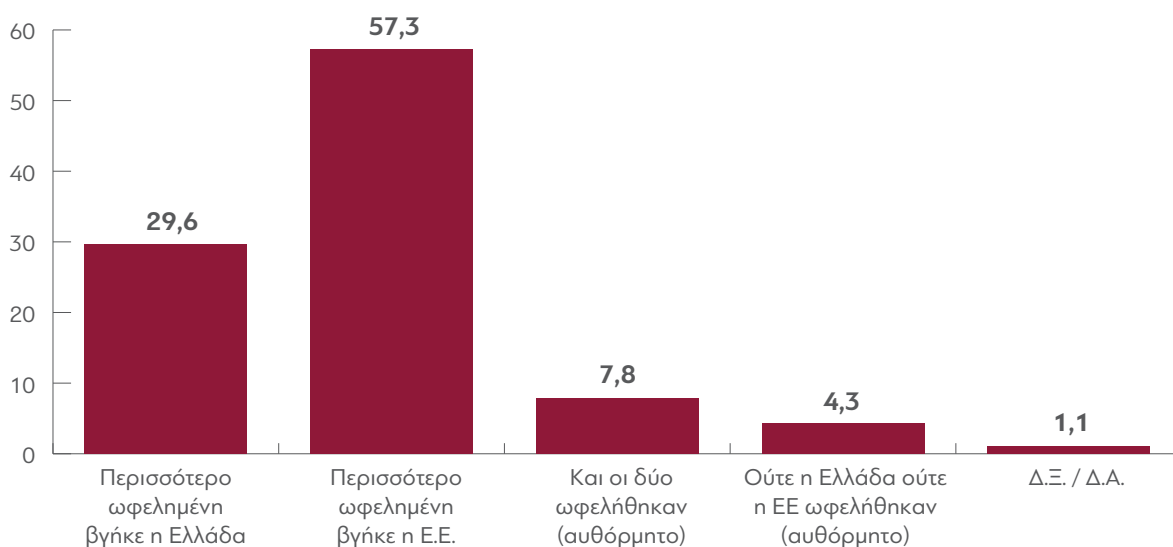
16. Είναι όμως ενδιαφέρον ότι οι κοινωνικές ομάδες που αυτοχαρακτηρίζονται φιλελεύθερες έχουν σαφώς καλύτερη άποψη για την Ε.Ε. (πάνω από 70%).

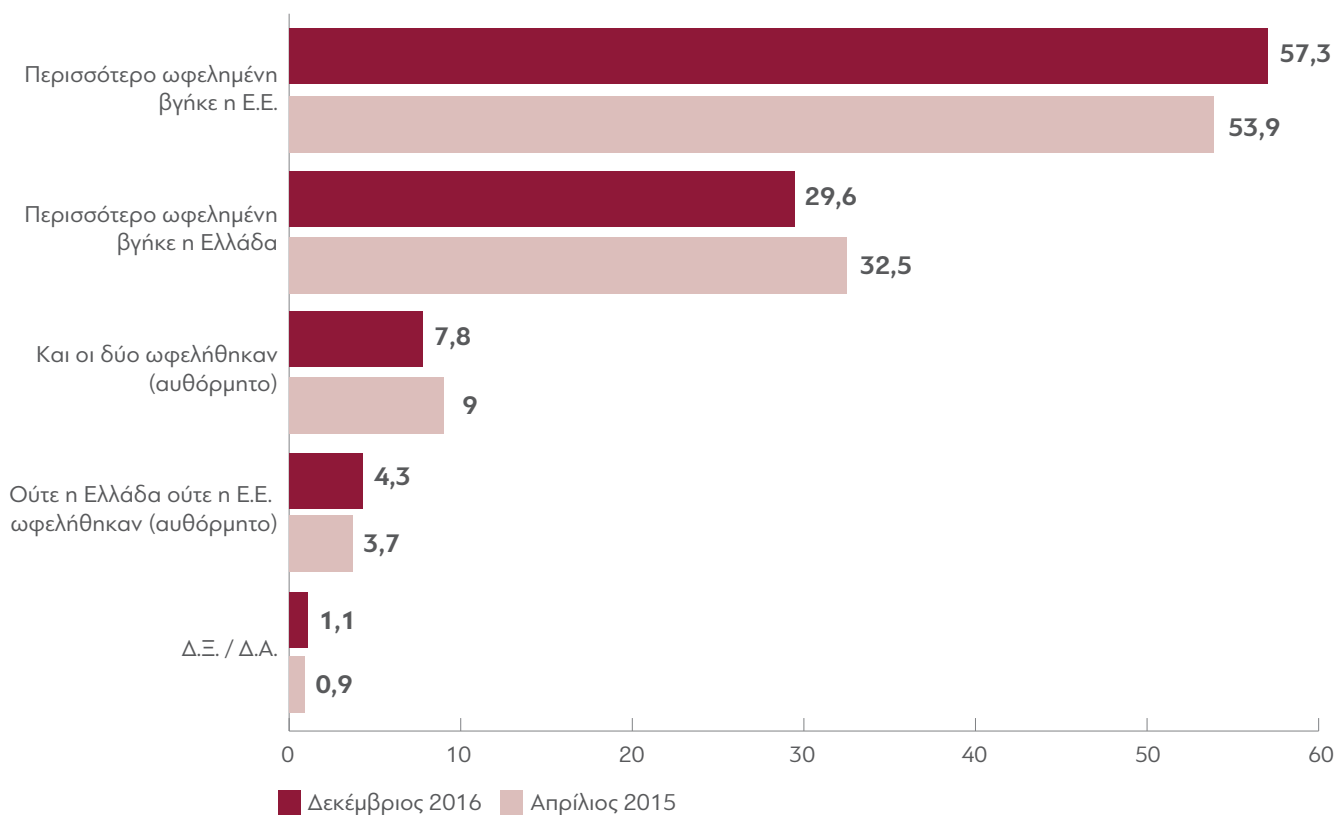
A9: Αντί της συμμετοχής στην ευρωζώνη, μήπως τα συμφέροντα της Ελλάδας διασφαλίζονται περισσότερο με μια προνομιακή σχέση/συμμαχία κυρίως με κάποια από τις παρακάτω χώρες:

Όμως το πιο ζοφερό εύρημα βρίσκεται στην απάντηση στο ερώτημα Α4: πάνω από το 57% των Ελλήνων θεωρεί ότι από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε. περισσότερο ωφελημένη βγήκε η Ε.Ε. Εδώ έχουμε επιπλέον ένα ιδιαίτερα ανησυχητικό δείγμα τερατώδους πολιτικής άγνοιας και σοβαρού οικονομικού αναλφαριθμητισμού. Μόνο ο 1 στους 3 θεωρεί ότι ωφελήθηκε η χώρα μας και ακόμα λιγότεροι (26,6%) ότι η ΕΕ συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη και ευημερία. Είναι προφανές ότι το έλλειμα πληροφόρησης στο ζήτημα αυτό είναι τεράστιο καθώς οι συγκεκριμένες απαντήσεις δεν είναι το αποτέλεσμα της συγκυρίας. Τον Απρίλιο του 2015 οι Έλληνες είχαν περίπου τις ίδιες απόψεις με παρόμοια ποσοστά.

Α4: Συνολικά, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε. θα λέγατε ότι:

Αυτή η δυσaréσκεια για την Ε.Ε. οφείλεται πέραν της συγκυρίας και στην απογοήτευση από την υποτιθέμενη αποτυχία του «ευρωπαϊκού ονείρου» για την Ελλάδα. Μόνο 1 στους 5 Έλληνες πιστεύει πλέον ότι ο στόχος της πραγματικής σύγκλισης της Ελλάδας με τον μέσο όρο των πιο ανεπτυγμένων χωρών της ευρωζώνης είναι εφικτός και θα πραγματοποιηθεί, αργά ή γρήγορα (ενώ τον Απρίλιο του 2015 το ίδιο πίστευε σχεδόν ο 1 στους 3). Αντίθετα αυτοί που θεωρούν ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να καλύψει τη διαφορά ή, αντίθετα, η απόσταση θα μεγαλώσει, προσεγγίζουν το 80%! (σημαντική αύξηση από το 66% του Απριλίου του 2015).

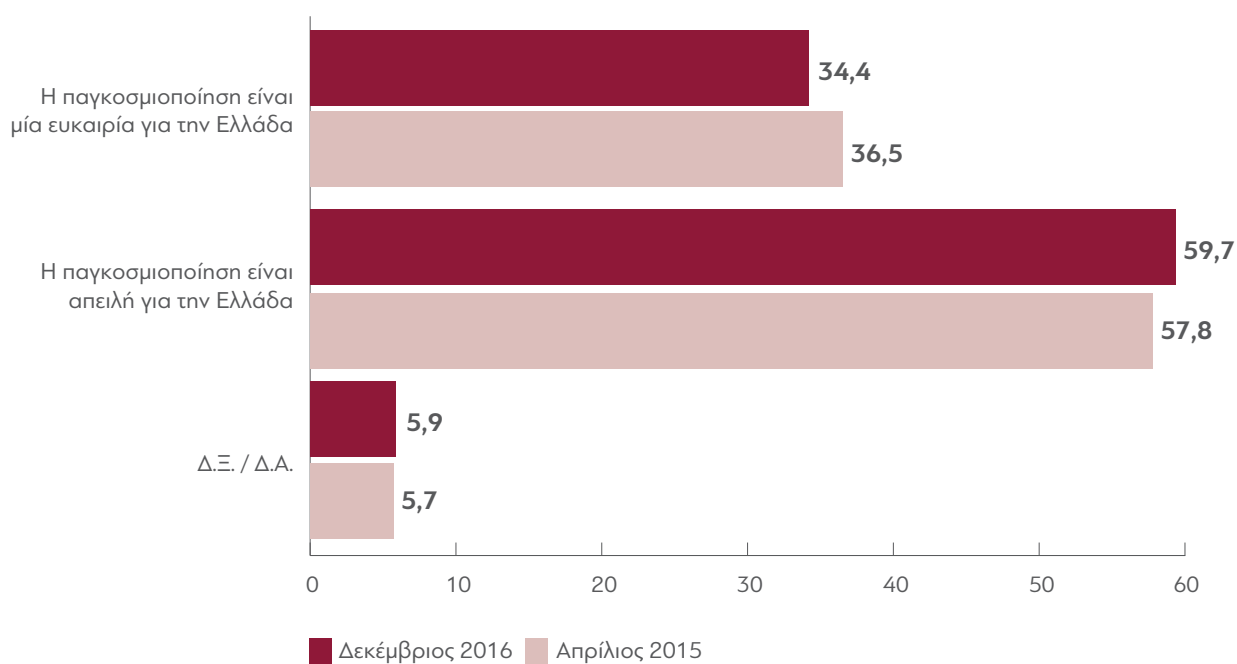
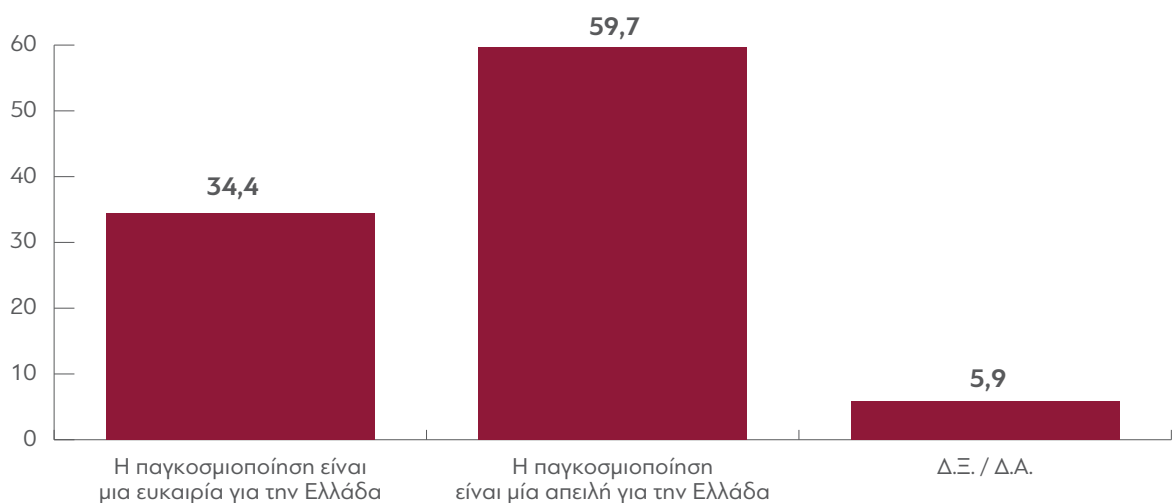
Αυτή η απογοήτευση εκδηλώνεται ακόμα πιο εντυπωσιακά στις απαντήσεις στο ερώτημα Α12. Μόνο το 58,3% πλέον των Ελλήνων θεωρεί ότι η Ελλάδα, «παρά τα προβλήματά της, είναι μια μοντέρνα χώρα που δεν διαφέρει πολύ από τις άλλες χώρες της Ευρώπης». Όμως τον Απρίλιο του 2015 το ποσοστό όσων θεωρούσαν την Ελλάδα μια μοντέρνα ευρωπαϊκή χώρα έφτανε το 71,5%. Σε ένα ενδιαφέρον ερώτημα αυτογνωσίας (Α31) το 62,3% των Ελλήνων συνεχίζει να πιστεύει ότι «οι Έλληνες είναι ένας λαός με μεγάλη ιστορία που παρά τη σημερινή κρίση ξεχωρίζει ακόμα για την ευφυΐα και τον πολιτισμό του». Το αντίστοιχο ποσοστό τον Απρίλιο του 2015 ήταν όμως πολύ ψηλότερο (72,9%). Η μεγαλύτερη πτώση της εθνικής αυτοπεποίθησης καταγράφεται ανάμεσα στους άνδρες, τους νέους 17-39 ετών, όσους έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο, υψηλό εισόδημα, τους ελεύθερους επαγγελ-

ματίες-επιστήμονες και τους άνεργους. Βέβαια στο σχετικό άμεσο ερώτημα (Α34. «Εσείς προσωπικά, αισθάνεστε περήφανος που είστε Έλληνας;»), οι 9 στους 10 Έλληνες δηλώνουν υπερήφανοι (αν και το ποσοστό μειώθηκε από το 95,3% στο 89,8% από τον Απρίλιο του 2015).

Η απαισιοδοξία για τη θέση της Ελλάδας στην ευρωζώνη συνδέεται και με την απαισιοδοξία για το μέλλον της Ε.Ε. Το 77,4% θεωρεί ότι η Ε.Ε. θα διαλυθεί ή θα διασπαστεί – πάντως η Ελλάδα θα βρεθεί εκτός της Ένωσης (εφόσον αυτή διαλυθεί ή μετατραπεί σε πιο κλειστή ομάδα προνομιούχων κρατών). Βέβαια οι απαντήσεις στο ερώτημα Α7 έρχονται σε αντίφαση με τις απαντήσεις στο ερώτημα Α8. Εκεί το 59,4% δηλώνει ότι η Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 2027 θα παραμένει μέλος της Ε.Ε. ενώ το 57,6% θεωρεί ότι θα παραμένει μέλος ακόμα και της ευρωζώνης! Η αντίφαση αυτή μπορεί να εξηγηθεί αν παρατηρήσουμε ότι περίπου τα ίδια άτομα θεωρούν ότι η Ελλάδα πρέπει να παραμείνει στην Ευρωζώνη και βλέπουν θετικά τη συμμετοχή της στην Ε.Ε. Ενώ λοιπόν συμμερίζονται εν μέρει τις ανησυχίες, τους φόβους αλλά και την ελλιπή πληροφόρηση των υπολοίπων, φαίνεται να διατηρούν την ελπίδα της καλύτερης ενσωμάτωσης της Ελλάδας σε μια Ε.Ε. που θα καταφέρει να ξεπεράσει τα προβλήματα.

Η δεύτερη προκατάληψη που φαίνεται να επηρεάζει λιγότερο πλέον τους Έλληνες είναι εκείνη κατά των ξένων. Όπως είδαμε οι Έλληνες πολίτες αντιμετώπιζουν πολύ θετικά τις ξένες επενδύσεις – ταυτόχρονα όμως τους φοβίζει η παγκοσμιοποίηση και ο καπιταλισμός. Κάτι παρόμοια αντιφατικό συμβαίνει και με τους ξένους που προσφέρουν όχι κεφάλαια αλλά εργασία. Υπάρχει ένα συμπαγές ποσοστό γύρω στο 33% που θεωρεί ότι η παρουσία των μεταναστών έχει θετικές επιπτώσεις στην οικονομία ενώ ταυτόχρονα εμπλουτίζει και τον πολιτισμό μας (οι ίδιοι θεωρούν ότι δεν οφείλεται στους μετανάστες η εγκληματικότητα και η αύξηση της ανεργίας).

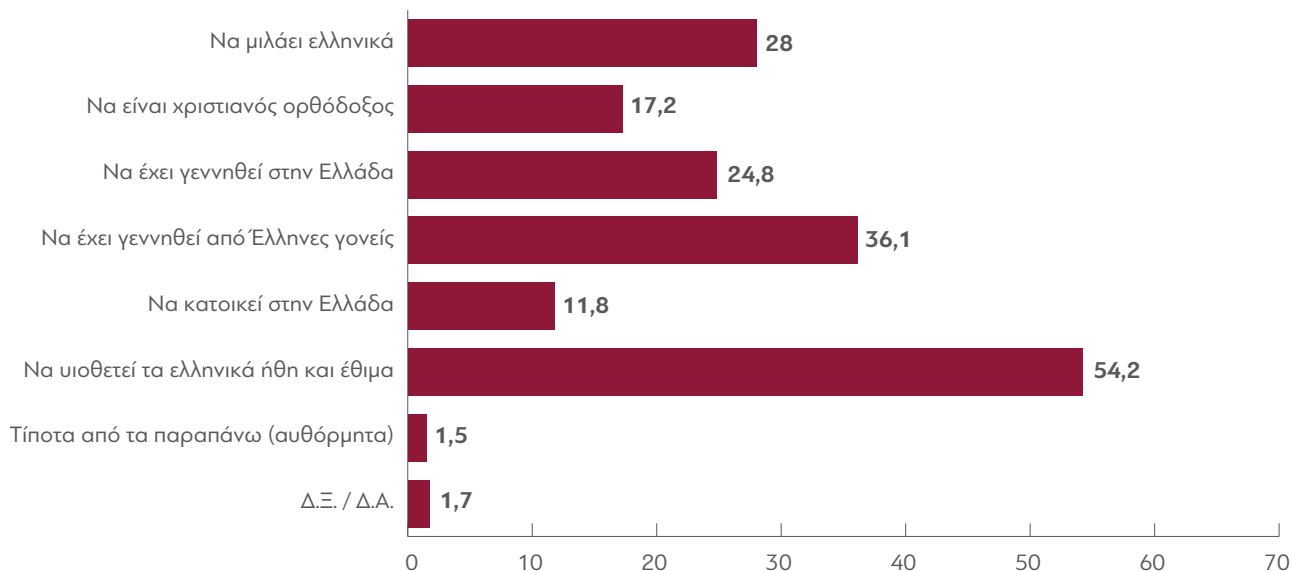
A11: Με ποια από τις δύο απόψεις θα λέγατε πως συμφωνείτε περισσότερο;

Όμως οι 2 στους 3 Έλληνες αντιμετωπίζουν τους μετανάστες αρνητικά, σχεδόν οι 9 στους 10 θεωρούν ότι ο αριθμός των μεταναστών στη χώρα μας είναι υπερβολικά μεγάλος και οι 8 στους 10 θα προτιμούσαν να βρεθεί τρόπος να φύγουν από την Ελλάδα (το 40% προκρίνει σκληρά μέτρα κράτησης και απέλασης). Ενώ σε κάποιες περιπτώσεις τα συγκριτικά στοιχεία μας δείχνουν ότι οι αρνητικές γνώμες για τους μετανάστες μειώνονται σταθερά ενώ αυξάνονται οι θετικές (ερώτηση Α13), σε άλλες περιπτώσεις έχουμε μείωση της ανοχής. Έτσι το ποσοστό όσων θεωρούν ότι τα παιδιά νόμιμων μεταναστών που γεννιούνται στην Ελλάδα πρέπει να λαμβάνουν αυτόματα την ελληνική υπηκοότητα μειώθηκε σημαντικά από το 75,2% στο 66,5%. Η πτώση οφείλεται βέβαια στην προσφυγική κρίση και στον άθλιο τρόπο που την χειρίστηκε η ελληνική κυβέρνηση.

Η ελληνική κοινωνία είναι διχασμένη σχετικά με τον τρόπο που πρέπει να ενσωματώνονται οι μετανάστες. Οι μισοί θεωρούν ότι οι μετανάστες μπορούν να αποτελέσουν μέρος του ελληνικού έθνους (48,3%) αλλά οι άλλοι μισοί όχι (47,2%). Κι εδώ όμως η τάση είναι τέτοια που προοιωνίζει αύξηση των ποσοστών της πρώτης ομάδας. Έτσι είναι έτοιμοι να δεχθούν την ένταξη των μεταναστών σε υψηλά ποσοστά οι νέοι 17-24 ετών και οι μαθητές/σπουδαστές/φοιτητές (61,8% και 63,2% αντίστοιχα), όσοι έχουν υψηλή μόρφωση (67,4%), οι εύποροι, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι κάτοικοι της Αττικής και όσοι δηλώνουν Αριστεροί. Η μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων (το 54,2%) θεωρεί ότι το κριτήριο για μια επιτυχημένη ενσωμάτωση είναι η υιοθέτηση των ελληνικών ηθών και εθίμων, δηλαδή των κανόνων συμπεριφοράς της ελληνικής κοινωνίας. Αρκετοί επιλέγουν ακόμα πιο αντικειμενικά φιλελεύθερα κριτήρια: τη γνώση της ελληνικής γλώσσας (28%), τη γέννηση στην Ελλάδα (24,8%) ή τη μόνιμη διαμονή στην Ελλάδα (11,8%). Περίπου 1 στους 3 βέβαια θέτει αντιθέτως κριτήρια θρησκευτικά (Έλληνες είναι μόνο οι χριστιανοί ορθόδοξοι, 17,2%) ή φυλετικά (Έλληνες είναι μόνο όσοι γεννήθηκαν από Έλληνες, 36,1%).

A33: Και ποια από τα παρακάτω, κατά τη γνώμη σας, πρέπει να ισχύουν για να θεωρείται κάποιος Έλληνας; Μπορείτε να δώσετε έως δυο απαντήσεις:

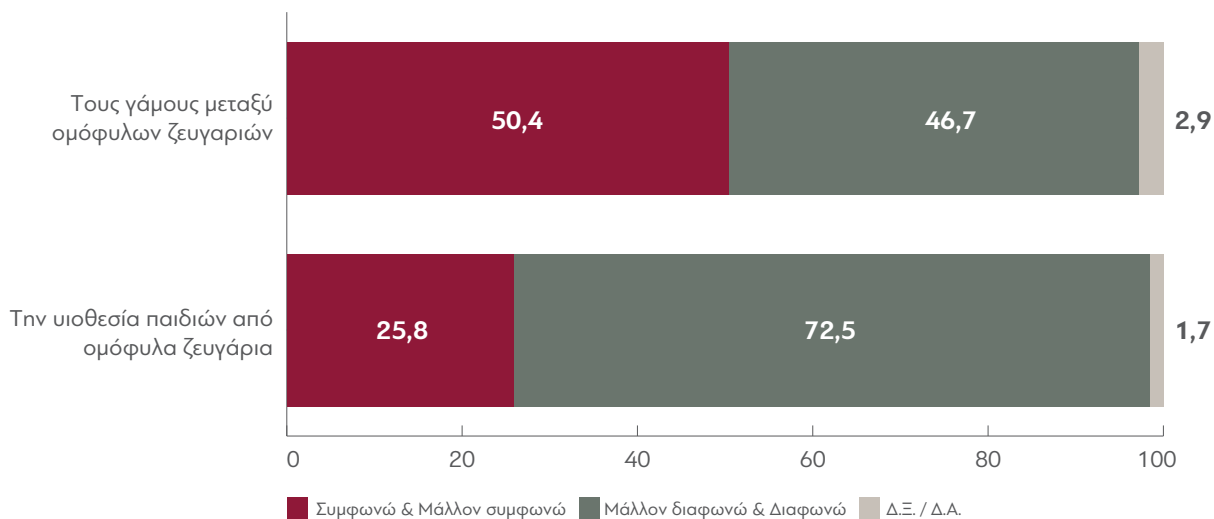
Η προκατάληψη κατά των ξένων παραμένει ισχυρή. Το 46,4% των Ελλήνων θεωρούν ότι οι Μουσουλμάνοι αντιπροσωπεύουν κάτι «κακό». Οι μισοί Έλληνες πιστεύουν το ίδιο για τους μετανάστες γενικά, ενώ οι 4 στους 10 ακόμα και για τους πρόσφυγες. Το ίδιο περίπου ποσοστό (39,1%) δηλώνει ότι δύσκολα θα προσλάβανε έναν υπάλληλο αλβανικής καταγωγής.

Όμως η πρόοδος προς την ανοχή φαίνεται στην αντιμετώπιση ενός ευαίσθητου θέματος δικαιωμάτων. Το 57,4% των Ελλήνων δεν έχουν αντίρρηση στην ανέγερση τζαμιών στην Ελλάδα (μικρή μείωση από το 58,6% του Απριλίου του 2015). Το ποσοστό ξεπερνά το 65% ανάμεσα στους νέους. Σχεδόν οι 6 στους 10 δεν ταυτίζουν τους μουσουλμάνους με τους ακραίους ισλαμιστές (βλ. A23), ούτε φοβούνται πιθανό τρομοκρατικό χτύπημα από τζιχαντιστές στην Ελλάδα στο εγγύς μέλλον (A24).

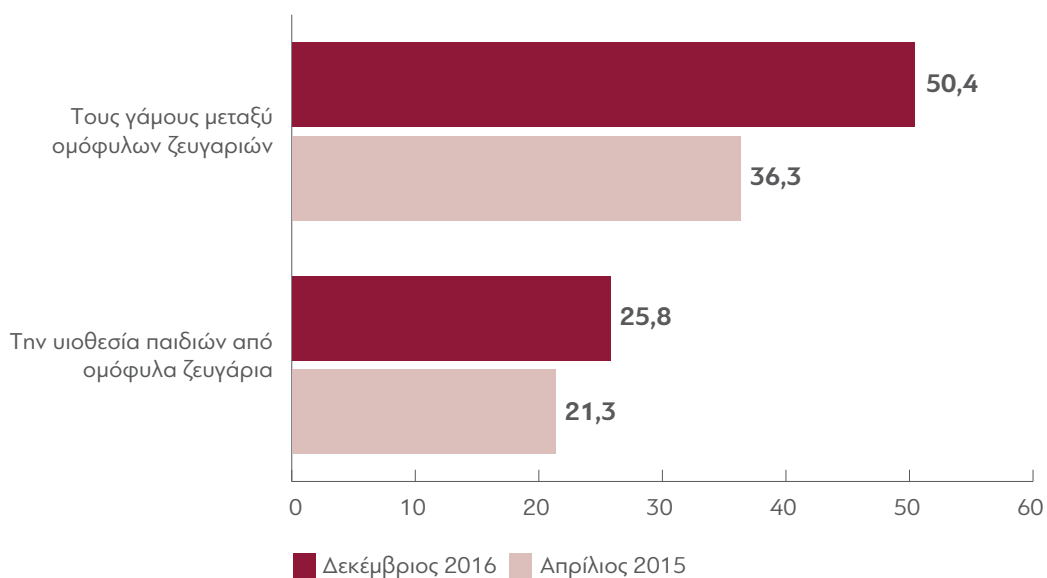
Η πιο εντυπωσιακή φιλελεύθερη στροφή έχει να κάνει με ένα άλλο σοβαρό ζήτημα δικαιωμάτων. Ενώ τον Απρίλιο του 2015 μόνο το 36,3% συμφωνούσε με τον πολιτικό γάμο ομόφυλων ζευγαριών, το ποσοστό στην πρόσφατη έρευνα ξεπέρασε το 50%! Αντίθετα η αποδοχή του δικαιώματος της υιοθεσίας από ομόφυλο ζευγάρι αυξήθηκε λιγότερο (στο 25,8% από το 21,3% του Απριλίου του 2015). Αλλά αν δούμε τα δημογραφικά στοιχεία θα διαπιστώσουμε ότι η πορεία προς την αναγνώριση και των δύο δικαιωμάτων είναι σχεδόν εξασφαλισμένη: Με τον γάμο και την υιοθεσία συμφωνούν (αντίστοιχα): το 67,6% και το 48,6% των νέων 17-24 ετών, το 67,8% και το 51,7% των μαθητών/σπουδαστών/φοιτητών, το 69% και το 39,6% των κατόχων μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων. Επιπλέον το

77% (των Ελλήνων) θα προσλάμβανε έναν ομοφυλόφιλο υπάλληλο (το 55% μάλιστα χωρίς δισταγμό).

A17: Εσείς προσωπικά πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε με:

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ: «Συμφωνώ & Μάλλον συμφωνώ»

Ένα άλλο δείγμα ταχείας φιλελευθεροποίησης των απόψεων είναι οι απαντήσεις στο ερώτημα για την επαναφορά της θανατικής ποινής. Ενώ τον Απρίλιο του 2015 πάνω από το 48% έβλεπε θετικά την επαναφορά, το ποσοστό έπεσε τώρα στο 38,2%. Οι ίδιες δημογραφικές ομάδες που βλέπουν πιο θετικά τον γάμο και την υιοθεσία των ομόφυλων ζευγαριών, απορρίπτουν σε υψηλά ποσοστά την επαναφορά της θανατικής ποινής.

Αντίθετα η πλειοψηφία (58,9%) διαφωνεί με τη νομιμοποίηση της χρήσης μαλακών ναρκωτικών (ειδικότερα της ινδικής κάνναβης). Κι εδώ όμως το 39,4% που υποστηρίζει τη νομιμοποίηση ξεπερνά το 46% στις ηλικίες 17-54, ενώ στους κατόχους μεταπτυχιακού/διδακτορικού τίτλου σπουδών ξεπερνά το 53%. Είναι κι εδώ προφανές ότι η ελληνική κοινωνία εξελίσσεται με μεγαλύτερη ταχύτητα από αυτή που παρατηρούμε σε πρώτο επίπεδο. Το ίδιο ισχύει και με τις ενδείξεις για φθίνουσα πορεία του σεξισμού (B21).

4. Θεσμοί: Η Εξωτερική και η Εσωτερική Θέαση

Έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον ο τρόπος που οι Έλληνες πολίτες αντιμετωπίζουν τα θεσμικά αίτια της κρίσης. Όπως είδαμε, σχεδόν ομόφωνα (93,6%) θεωρούν ότι τη βασική ευθύνη για την κρίση είχαν οι ανεπαρκείς και διεφθαρμένες ελληνικές κυβερνήσεις. Είδαμε επίσης ότι οι Έλληνες απεχθάνονται τους φόρους αλλά θεωρούν και συνολικά το σύστημα αναποτελεσματικό. Τόσο ώστε να μην ελπίζουν σε πάταξη της φοροδιαφυγής (71,1%). Γι' αυτό και δεν επιμένουν στη φορολόγηση των αγροτών (μόνο το 41% θεωρεί ότι πρέπει να πληρώσουν περισσότερα) και είναι λιγότερο αναστατωμένοι με τη φοροδιαφυγή των ελεύθερων επαγγελματιών: μόνο το 55% θεωρεί ότι φοροδιαφεύγουν (από το 73,7% το 2015).

Όμως το 88% θεωρεί ότι η φοροδιαφυγή είναι κλοπή και μόνο το 35,8% δηλώνει ευθαρσώς ότι φοροδιαφεύγει όταν μπορεί («επειδή το κάνουν όλοι»). Μάλιστα το 56,3% αντιμετωπίζει τη φοροδιαφυγή ως μια αντικοινωνική συμπεριφορά (ιδιαίτερα οι 7 στους 10 νέους). Ο 1 στους 5 (22,4%) θεωρεί ότι φταίει η κουλτούρα μας. Όμως περισσότερο από την αναποτελεσματικότητα των φοροελεγκτικών μηχανισμών (23,3%) και τη μικρή ανταποδοτικότητα (20,3%), ο ένας στους τρεις θεωρεί υπεύθυνη για τη φοροδιαφυγή την υπερφορολόγηση, ειδικότερα τους υψηλούς φορολογικούς συντελεστές (31,4%). Έτσι το 41,7% θεωρεί ότι η πλέον επείγουσα μεταρρύθμιση είναι η φορολογική.

Οι 9 στους 10 Έλληνες συμφωνούν ότι η δημοκρατία παρά τα προβλήματα της είναι το καλύτερο πολίτευμα. Το 85% προβλέπει ότι η Ελλάδα στα τέλη του 2027 θα παραμένει μια κοινοβουλευτική δημοκρατία (αλλά δεν συμφωνεί το 25% των Αγροτών) αν και οι 4 στους 10 δεν θεωρούν ότι η Ελλάδα είναι μια καλής ποιότητας σύγχρονη φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία (ιδιαίτερα οι νεότεροι και οι μορφωμένοι) και ένα παραπλήσιο ποσοστό θεωρεί ότι το «δημοκρατικό σύστημα της μεταπολίτευσης» είναι υπεύθυνο για την οικονομική κρίση.

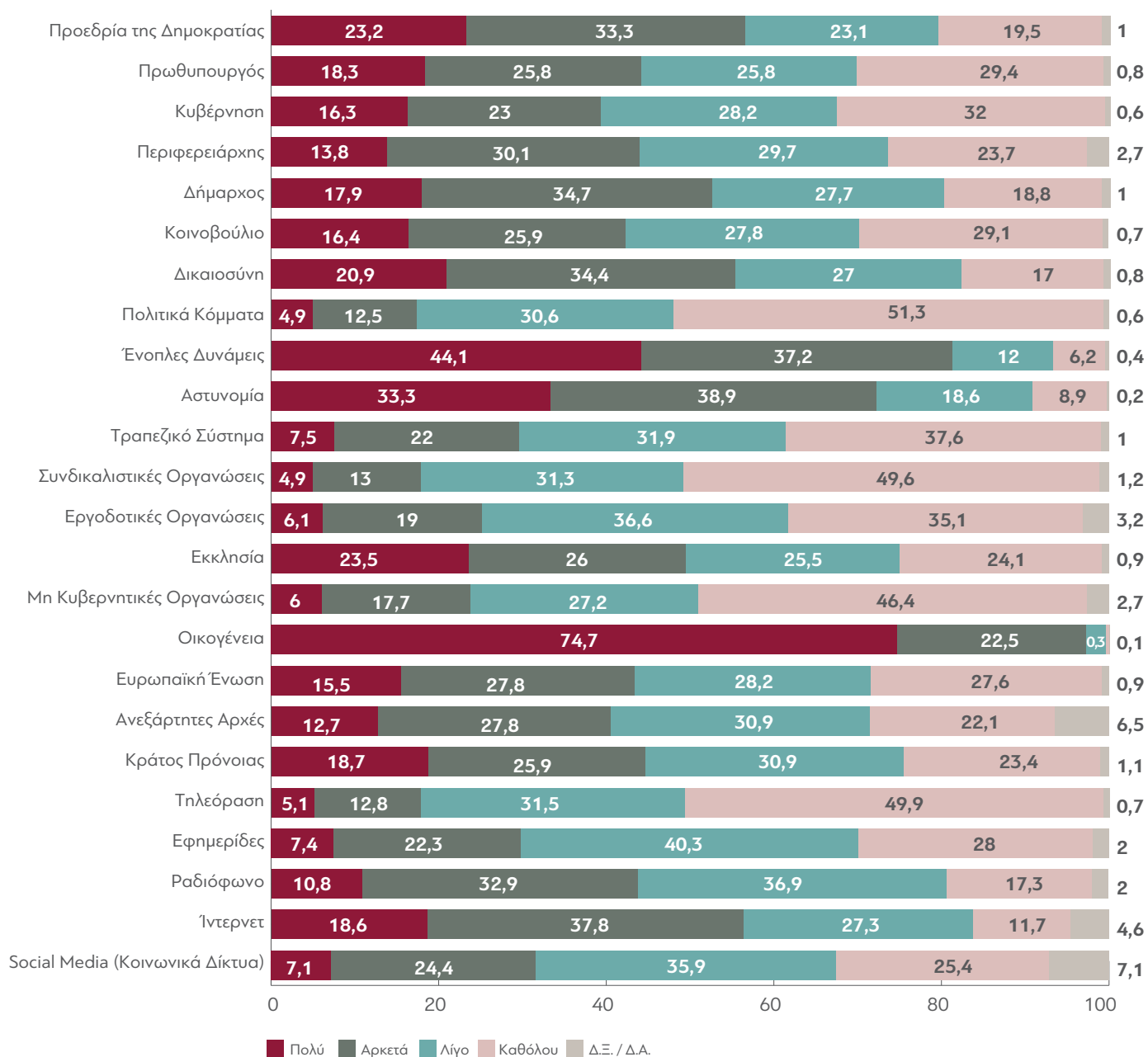
Η απογοήτευση για την ποιότητα των τυπικών θεσμών είναι έντονη. Μόνο το 55,4% θεωρεί ότι στην Ελλάδα οι πολίτες απολαμβάνουν τις ελευθερίες που χαρακτηρίζουν μια δημοκρατία (από 65,1% τον Απρίλιο του 2015), μόνο το 35,2% αισθάνεται ασφαλές (από το 44,5% το 2015), μόνο το 18,9% θεωρεί ότι υπάρχει αξιοκρατία (από το 23,2% το 2015) και μόνο το 27% θεωρεί ότι το δικαστικό σύστημα αντιμετωπίζει όλους τους πολίτες ως ίσους. Η εικόνα για την καλή προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων φαίνεται όμως να βελτιώνεται (49% έναντι 40,2% το 2015) – κάτι που οφείλεται στην επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια αλλά ίσως και στην προσφυγική κρίση.

Όπως είδαμε έχει μειωθεί αισθητά το ποσοστό όσων θεωρούν ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ ήταν θετική (53,5% από 69% τον Απρίλιο του 2015). Όμως αν δούμε με προσοχή τις απαντήσεις στην ερώτηση Α3 θα διαπιστώσουμε ότι λιγότερο από 1 στους 3 θεωρεί ότι η ΕΕ βελτίωσε τους θεσμούς (οργάνωση τους κράτους και της δημόσιας διοίκησης, προώθηση δικαιότερων κοινωνικών θεσμών). Αυτό είναι ένα άλλο καλό παράδειγμα πολιτικής άγνοιας καθώς η επίδραση του κοινοτικού δικαίου ήταν καταλυτικά και ξεκάθαρα θετική για όλες σχεδόν τις θεσμικές εκφάνσεις του δημόσιου βίου.

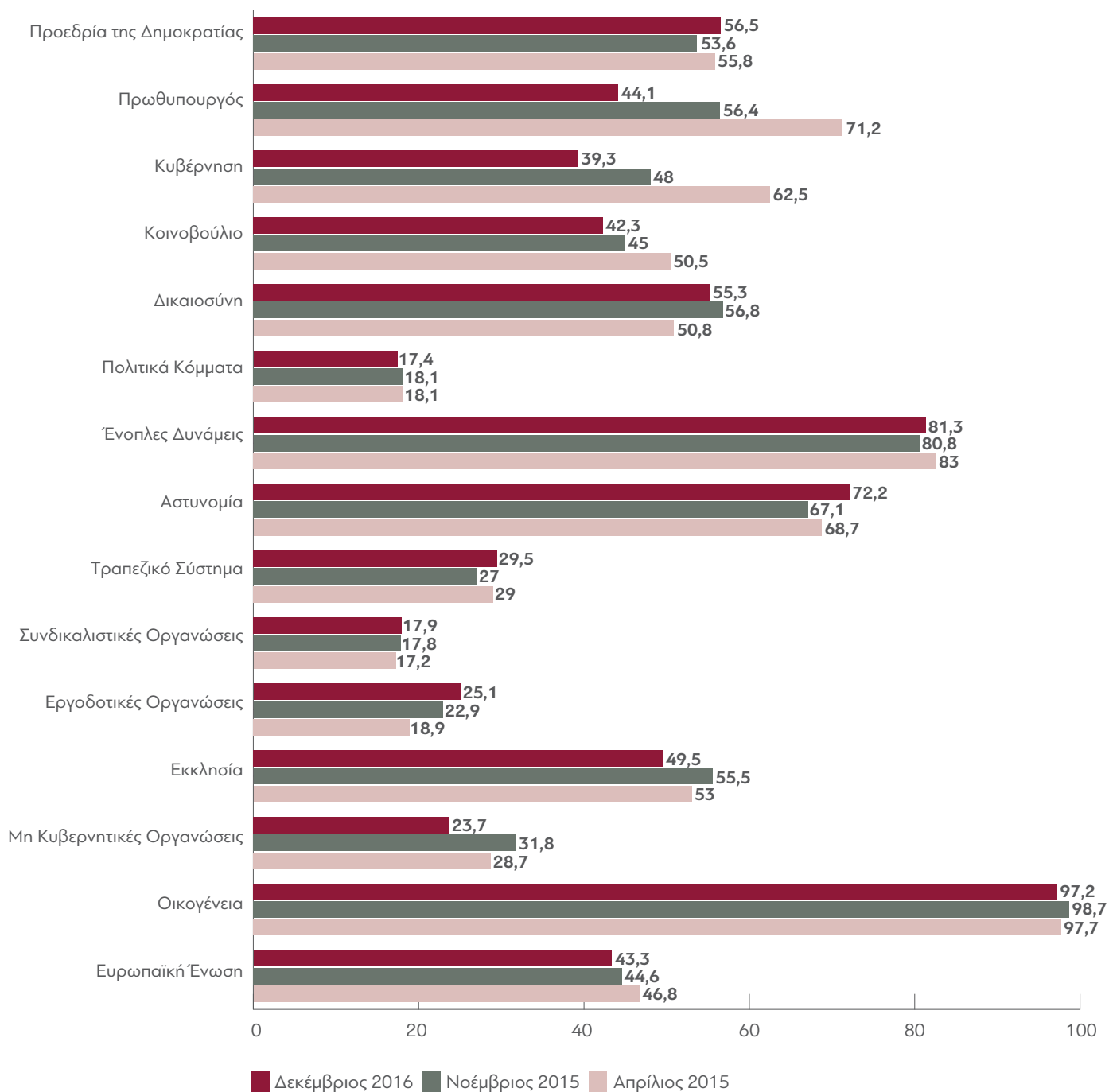
Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες ερωτήσεις είναι βέβαια η Β24. Στην ερώτηση αυτή οι πολίτες εκφράζουν τη μεγαλύτερη ή μικρότερη εμπιστοσύνη στους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας. Είναι προφανές ότι η ελληνική κοινωνία έχει πολλά χαρακτηριστικά προνεωτερικότητας. Ο ισχυρότερος θεσμός είναι η οικογένεια (εμπιστοσύνη: 97,2%), ενώ ακολουθούν οι Ένοπλες Δυνάμεις (81,3%) και η Αστυνομία (72,2%). Παρόμοια ευρήματα παρατηρούμε διαχρονικά σε διάφορες έρευνες από τη δεκαετία του 1990 και μετά.¹⁷ Οι μόνες σημαντικές διαφορές είναι η μείωση της επιρροής της Εκκλησίας (49,5%) – καθώς ήδη ο ένας στους πέντε (έναντι στους τρεις ανάμεσα στους νέους) δηλώνει άθεος και η μεγάλη εμπιστοσύνη στο Internet (56,4%) αλλά όχι στα social media (μόνο 31,5%). Αντίθετα οι Έλληνες εμπιστεύονται πολύ λιγότερο τις εφημερίδες (29,7%) και την τηλεόραση (17,9%).

¹⁷. Βλ. τις σχετικές έρευνες του ΕΚΚΕ.

B24: Πόσο θα λέγατε πως εμπιστεύεστε τον κάθε έναν από τους παρακάτω θεσμούς:

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ: «Πολύ & Αρκετά»

Το κύρος των πολιτικών θεσμών έχει αρνητικό πρόσημο, ιδιαίτερα εκείνο των κομμάτων (το 82% δεν τα εμπιστεύεται). Το ίδιο συμβαίνει με το κύρος της κυβέρνησης, του πρωθυπουργού και του κοινοβουλίου (τους εμπιστεύεται μόνο το 39,3%, το 44,1% και το 42,3% έναντι του 62,5%, του 71,2% και του 50,5% το 2015). Αυτό είναι βέβαια το αποτέλεσμα της υιοθέτησης και εφαρμογής του τρίτου μνημονίου. Η δικαιοσύνη απολαμβάνει μεγαλύτερης εμπιστοσύνης από τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία (55,3%) και έχει μάλιστα βελτιώσει την εικόνα της από το 2015 (50,8%).

Η εμπιστοσύνη στην κοινωνία των πολιτών είναι ακόμα μικρότερη. Μόνο το 23,7% εμπιστεύεται τις ΜΚΟ και μόνο 4 στους 10 εμπιστεύονται τις ανεξάρτητες αρχές, δηλαδή τους διαμεσολαβητές μεταξύ της κρατικής εξουσίας και της κοινωνίας των πολιτών.

Τέλος η εμπιστοσύνη είναι μικρή σε όλους τους οικονομικούς θεσμούς: 29,5% στο τραπεζικό σύστημα και 25,1% στις εργοδοτικές ενώσεις (όμως από 18,9% το 2015). Μόνο 17,9% στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και 44,6% για το Κράτος Πρόνοιας.

Επιβεβαιώνοντας τις εμπειρικές έρευνες που δείχνουν το μικρό δείκτη εμπιστοσύνης στην ελληνική κοινωνία που εμποδίζει τη συλλογική δράση, οι περισσότεροι θεωρούν ότι οι Έλληνες «ενδιαφέρονται πρωτίστως για το ατομικό τους συμφέρον, ακόμη και σε βάρος του συνόλου». Ο 1 στους 3 μάλιστα παραδέχεται ότι δεν υπάρχει συνεργατικό πνεύμα και οι 5 στους 10 ότι οι Έλληνες είναι ανοργάνωτοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 45,1% θεωρεί ότι ο «συμβιβασμός» είναι κάτι κακό.

Όλα τα παραπάνω είναι χαρακτηριστικά μιας ανώριμης θεσμικά κοινωνίας. Το μεγαλύτερο πρόβλημα στην Ελλάδα των αρχών του 21ου αιώνα είναι το θεσμικό έλλειμμα. Παρά το γεγονός ότι έχουμε συμπληρώσει σχεδόν 200 χρόνια ελεύθερου βίου στη χώρα μας, δεν έχουμε δημιουργήσει αυτό που ο Avishai Margalit (1998) ονομάζει «πολιτισμένη κοινωνία», δηλαδή μια κοινωνία στην οποία οι πολίτες ζουν με αξιοπρέπεια και δεν ταπεινώνονται ούτε από το κράτος ούτε από τους συμπολίτες τους. Στην Ελλάδα δεν απουσιάζει το απαραίτητο νομικό πλαίσιο, απουσιάζουν όμως οι άτυποι θεσμοί που υπαγορεύουν τον σεβασμό και την ανεκτικότητα και τιθασεύουν τον υπέρμετρο μυωπικό εγωισμό. Οι Έλληνες νιώθουν, σε πολλές περιπτώσεις, ότι ζουν σε μια Χομπσιανή ζούγκλα, όπου ο καθένας αντιμετωπίζει τον άλλο ως αντίπαλο, σε μια κατάσταση διηνεκούς διλήμματος του φυλακισμένου – όπου ο καθένας ενδιαφέρεται να εξυπηρετήσει το στενά προσωπικό του συμφέρον και τελικά χάνουν όλοι.

5. Μαθήματα από την κρίση;

Οι έρευνες της διαΝΕΟσις μας δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για τις κυρίαρχες αντιλήψεις στην ελληνική κοινωνία. Η τελευταία έρευνα φαίνεται

να καταγράφει σαφώς μια φιλελεύθερη στροφή στην ελληνική κοινωνία που είναι ικανή πλέον να εντοπίσει τα θεσμικά αίτια της κρίσης αλλά και τις δικές της ευθύνες. Αυτή η φιλελεύθερη στροφή φαίνεται να μειώνει την επίδραση της «προκατάληψης κατά της αγοράς» και της «προκατάληψης κατά των ξένων» (τουλάχιστον των ξένων επενδυτών). Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι οι θεωρίες συνωμοσίας σταμάτησαν να είναι δημοφιλείς ή ότι οι προκαταλήψεις δεν επηρεάζουν τις αντιλήψεις για σοβαρά ζητήματα. Άλλωστε αυτές οι αντιφάσεις οφείλονται στον πολιτισμικό δεισμό της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (Διαμαντούρος 2000).

Όμως η φιλελεύθερη στροφή είναι έντονη στα οικονομικά ζητήματα (οι Έλληνες πλέον φαίνεται να ζητούν μια ελεύθερη ανταγωνιστική αγορά και λιγότερο κράτος με χαμηλότερους φόρους) και στα κοινωνικά (για πρώτη φορά μια κοινωνική πλειοψηφία εγκρίνει τον γάμο των ομόφυλων ζευγαριών). Όμως οι Έλληνες δεν είναι ακόμα έτοιμοι να αποδεχτούν τη μετατροπή της κοινωνίας τους σε πολυπολιτισμική.

Στα περισσότερα ζητήματα οι αντιλήψεις ενισχύουν τη διαμόρφωση αποτελεσματικών άτυπων θεσμών (π.χ. στο θέμα της φοροδιαφυγής) με την προϋπόθεση όμως καλής εφαρμογής των τυπικών θεσμών (εντοπισμός και κυρώσεις για φοροφυγάδες). Από πολλές απόψεις η Ελλάδα παραμένει μια προνεωτερική κατακερματισμένη κοινωνία, με χαμηλούς δείκτες εμπιστοσύνης στους θεσμούς της, προς τα άλλα άτομα και με συνεχή αμφισβήτηση της ένταξής της στη Δύση. Η αμφισβήτηση αυτή λόγω της συγκυρίας αυξάνει ανησυχητικά το ευρωφοβικό ρεύμα στην ελληνική κοινωνία.

Ο νέος λαϊκισμός δεν φαίνεται να μπορεί να υποσχεθεί πλέον ένα πελαταιακό κράτος. Μπορεί όμως να βασισθεί στον ανορθολογικό φόβο για την παγκοσμιοποίηση, τις θεωρίες συνωμοσίας και βέβαια την απογοήτευση από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η ελληνική κοινωνία έχει κάνει βήματα πρόοδου, παραμένει όμως ευάλωτη.

Βιβλιογραφία

Acemoglu, Daron & James Robinson. 2012. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown.

Caplan, Bryan. 2008. *The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies*. Prince-ton: Princeton University Press. 2nd ed.

Downs, Anthony. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.

Hatzis, Aristides N. 2012. "Greece as a Precautionary Tale of the Welfare State." *In After the Welfare State*. Tom G. Palmer, ed. Washington, DC: Atlas Economic Research Foundation. Pp. 21-30. Διαθέσιμο στο https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2279217.

Karayiannis, Anastassios & Aristides N. Hatzis. 2012. "Morality, Social Norms and the Rule of Law as Transaction Cost-Saving Devices: The Case of Ancient Athens." *European Journal of Law and Economics* 33: 621-643. Διαθέσιμο στο https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1000749.

Margalit, Avishai. 1998. *The Decent Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

North, Douglass. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. New York: Cambridge University Press.

Olson, Jr. Mancur. 1965. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Pound, Roscoe. 1910. "Law in Books and Law in Action." *American Law Review* 44: 12-36.

Posner, Eric A. 2002. *Law and Social Norms*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Posner, Richard A. 1998. "Creating a Legal Framework for Economic Development." *World Bank Research Observer* 13(1): 1-11.

Rabin, Matthew & Joel L. Schrag. 1999. "First Impressions Matter: A Model of Confirmatory Bias." *Quarterly Journal of Economics* 114: 37-82.

Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Somin, Ilya. 2016. *Democracy and Political Ignorance: Why Smaller Government is Smarter*. Stanford: Stanford University Press. 2nd ed.

Sunstein, Cass. R. 1996, "On the Expressive Function of Law." *University of Pennsylvania Law Review* 144: 2021-2053.

Γέμτος, Πέτρος Α. 2015. *Θεσμοί ως Κεντρική Μεταβλητή των Κοινωνικών Συστημάτων: Μια Φιλοσοφική – Διεπιστημονική Θεώρηση*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Γεωργακόπουλος, Θοδωρής. 2016. «Η Πολυνομία και η Κακονομία στην Ελλάδα – Μια Έρευνα.» *διαΝΕΟσις*, Ιούλιος 2016. Διαθέσιμο στο http://www.dianeosis.org/2016/07/polynomia_kakonomia/.

Διαμαντούρος, Νικηφόρος. 2000. *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μαραντζίδης, Νίκος. 2017. «Οι Έλληνες Αλλάζουν Ιδέες για την Ευρώπη και τον Κόσμο;» *διαΝΕΟσις*, Ιούλιος 2016. Διαθέσιμο στο http://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/03/Ti_Pisteoun_oi_Ellines_2017_Marantzidis_.pdf.

Μοσχονάς, Γεράσιμος. 2016. «Τι Πιστεύουν οι Έλληνες: Ένας Αξιακός Χάρτης της Ελληνικής Κοινωνίας (Κεντρικά Ευρήματα, Συμπεράσματα & Σύνοψη.» *διαΝΕΟσις*, Φεβρουάριος 2016. Διαθέσιμο στο http://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/02/ekthesi_moschona_single_Pages.pdf.

Φωκά-Καβαλιεράκη, Γιούλη. 2017. *Οικονομικά και Ψυχολογία*. Αθήνα: Εκδ. Παπαδόπουλος.

Χατζής, Αριστείδης. 2012. «Πολιτική Χωρίς Ρομαντισμό: Διανεμητικές Συσπειρώσεις και Προσοδοθηρία». Στον συλλογικό τόμο *Το Δημόσιο Δίκαιο Σε Εξέλιξη: Σύμμεικτα Προς Τιμήν του Καθηγητού Πέτρου Ι. Παραρά*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Σελ. 1121-1136. Διαθέσιμο στο <https://www.academia.edu/31778139/>.

Χατζής, Αριστείδης. 2015. «Οι Θεσμικές Προϋποθέσεις για την Οικονομική Ανάπτυξη: 12 Ερωτήματα με Αναφορά στην Ελλάδα». Στον συλλογικό τόμο *Οικονομικές Διαστάσεις της Συνταγματικής Αναθεώρησης σε Συνθήκες Κρίσης*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων / Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή. Σελ. 65-78. Διαθέσιμο στο <https://www.academia.edu/31778161/>.

Χατζής, Αριστείδης. 2017α. *Φιλελευθερισμός*. Αθήνα: 2η εκδ. Εκδ. Παπαδόπουλος.

Χατζής, Αριστείδης. 2017β. «8 Εμπόδια στις Μεταρρυθμίσεις». Στον συλλογικό τόμο *Κρίση – Μεταρρυθμίσεις – Ανάπτυξη*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων / Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή. Υπό έκδοση. Διαθέσιμο στο <https://www.academia.edu/33519824/>.

